

Çeviri / Translation

On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme*

Ronald C. Jennings**

Çeviren/Translated By: Kamil Yavuz***

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
19.04.2020	27.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Jennings, R. C., "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme", Çev. Kamil Yavuz, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1126-1182.

APA: Jennings, R. C. (2020). On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme. Çev. Kamil Yavuz. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 1126-1182.

* Makalenin orijinal metni, 1976 yılında *International Journal of Middle East Studies* dergisinde yayımlanmıştır. Eserin orijinal metni için bkz. Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1, Cambridge University Press: Cambridge, UK, January 1976.

** Illinois Üniversitesi'nde Tarih ve Asya Çalışmaları Profesörü olarak görev yapmıştır. 26 Ocak 1996 tarihinde henüz 54 yaşındayken vefat etmiştir.

*** Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, kamilyavuz_Turkey@hotmail.com.

Research Assistant, Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

On altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hızlı nüfus artışı iyi bilinen bir gerçektir¹. Ömer Lütü Barkan, on iki önemli Osmanlı şehrinin 1520/1530 tarihindeki toplam 142,562 nüfusunun, 1571/1580'e gelindiğinde 271,494' e ulaştığını gösteren çalışmasını uzun zaman önce yayımladı; benzer surette Anadolu'daki beş büyük sancağının toplam nüfusunun aynı dönemde 872,610'dan 1,360,474'e yükseldiğini, bir başka ifade ile %59.9 arttığını da göstermiştir². Fernand Braudel'de on altıncı yüzyılda Akdeniz havzası boyunca nüfusun genel olarak %100 arttığı tezini destekler ayrıca Barkan, Osmanlı Akdeniz'inde ve genel coğrafyasında bu yükselişin çok daha hızlı ve değişken seyrettiğini de iddia etmiştir³. Ancak hala on altıncı yüzyıl Osmanlı nüfus hareketliliği, akışkanlığı bu alana dair spesifik çalışmalara, monografilere ihtiyaç duyar.

Bu çalışmanın hedeflerinden biri Osmanlı Anadolu'sunun beş şehrinin nüfus artışını bazı yeni verilerle ortaya koymak ve bu şehirlerdeki kentsel gelişimin doğası üzerinde fikir yürütmek ve nüfus hareketliliğinin, akışkanlığının izini sürmektir. İkincil hedef ise, nüfus hareketliliği ve akışkanlığı ile yerel ve İmparatorluk çapında gelişmeler arasındaki ilişkiyi keşfederek nüfusun ve nüfustaki değişkenliklerin on altıncı yüzyıl Osmanlı tarihini anlamaya ve açıklamaya katkı sunmasını sağlamaktır. Aynı zamanda yerel ve İmparatorluk çapındaki gelişmelerin dikkate alınması nüfus değişkenliğini açıklamaya katkı sunacak niteliktedir.

Bu çalışmanın verileri on altıncı yüzyılda Osmanlı Devleti'nin belirli aralıklarla hane reisleri (hane) ve yetişkin erkek (nefer) nüfusu tespit amaçlı yaptığı şehir nüfusu araştırmaları/tahrir kayıtlarından elde

¹ İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi ve Ankara'da bulunan Tapu Kadastro Dairesindeki Kuyud-ı Kadime Arşivi yöneticilerine ilgileri ve ev sahiplikleri için teşekkür ederim. Hazırlamış olduğum çalışmanın desteklemesini Amerika'da bulunan Urbana-Champaign Illinois üniversitesi bünyesindeki Türkiye Araştırmaları Enstitüsü ve Asya Araştırmaları Enstitüsü sağlamıştır. Faydalı önerileri için Profesör Andreas Tiestze'ye teşekkür etmek istiyorum.

² Son zamanlarda önemli çalışmalar yayınlandı "Osmanlı Mali Anketler Çalışmaları", M.A. Cook(ed.), Studies of the Economic History of the Middle East (London, 1970), s. 163-71, 168,169.

³ Bkz. F. Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, çev., S. Reynolds (London 1972), S. 1, 402, s. 326.

edilmiştir. Çalışma Osmanlı Devleti'nin koyduğu ve topladığı vergileri de gösteren bu kayıtlar temelinde inşa edilmiştir. Mevzuu bahis kayıtlar (tahrirler) vergilendirme ile doğrudan ilgili olduğu için Osmanlı yönetimi bunların güncel ve doğru tutulması için bilhassa titiz davranırdı, bu nedenle güvenilir veriler sunarlar⁴.

Kayıtların Niteliği

Defterlerin çoğunluğu sancaklar tarafından kayıt altında tutulan tapu yahut başka bir isimlendirmeye mufassal defterlerdi. Bu defterler genellikle bir sancak sınırı dahilinde yerleşik olan her yetişkin erkeğin (nefer) ismini (ve baba ismi) ihtiva etmenin yanı sıra onların vergi statülerini de belirler. Bazı durumlarda sadece hanenin erkek reisinin adı kaydedilir. Her iki durumda da şahıs isimleri mahalle (şehrin bölümleri) esasına göre listelenmiştir. Defterlerde verilen ayrıntının, detaylı verinin miktarı tahrirden tahrire büyük ölçüde değişir, ancak bu değişkenliğin nedenleri konusunda henüz tatmin edici bir açıklama getirilmemiştir. Bazı defterlerde nefer sayısından daha kesin bir veriye rastlanmaz, bazen de ya hane ya da mücerred (bekar yetişkin erkek) yahut her ikisi birden spesifik olarak belirtilir. Bir kısım kayıtlarda ise tamamen veya kısmen vergiden muaf olan dini ve askeri tabakalar ya spesifik ya da genel bir kategori altında tespit edilmiştir. Defterlerin küçük bir kısmı icmaldir, bunlar merkezi hükümetin kullanımına uygun hale getirilmek için özetlenmiş kayıtlardır. Şahıs isimleri dikkate alınmayarak sadece mahalle mahalle toplam “nüfus”u ihtiva ederler. Her iki tür defter de şehirlerin yıllık vergisini toplamak için yetkilendirilmiş çeşitli imparatorluk memurlarının toplayacağı vergiler ve haraçların resmi listelerini muhteva eder⁵.

⁴ Hanefi İslam öğretisi hukukuna Göre ergenliğe ulaşmak yetişkinlik işaretidir. Cf. J. Schact, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford 1971), p. 124. Yetişkinlik, fiziksel belirtilerle ve söz konusu gencin beyanıyla belirlenirdi. fakat şartları taşımadığı takdirde 15 yaşına ulaştığında yetişkin olarak kabul edilirdi. M.A Cook ise bu konuda on beşince ve on altıncı yüzyıllarda Anadolu'nun 51 köyünde 751 erkek üzerinden yaptığı araştırmada, o dönemde 12 yaşından önce bile bazı çocukların yasal olarak yetişkin kabul edildiğini belirtmiştir. Dahası bu gençlerin hepsi 15 yaşına gelmeden yetişkin vasfını kazanmışlardı. *{Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* [London, 1972], s. 64

⁵ Bkz. Ö. L. Barkan, “Daftar-i Khakani”, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed.; Barkan, “Research in Ottoman Fiscal Surveys”, s. 163-71, Cook'un çalışmaları, s. 163-71; idem, *Essai sur les*

Osmanlı tahrir kayıtlarından elde edilen verilerin kullanımındaki en zor meselelerden biri hane ve nefer gibi ortak terimlere dahil olan insan sayısını tahmin etmek ve sıklıkla karşılaşılmaya da bir defterde hane dışında nefer olarak kaydedildiklerinde bu değişiklikleri tespit etmek için bir metodoloji inşa etmektir. Bu çalışmada da söz konusu mesele çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak nüfusun gerçekte kesin olarak belirlenmesi, %10 hatta %15 kesinlik oranı içinde istikrarlı tahminler oluşturmak kadar önemli değildir. %10-15 oranında kesinliğe sahip istikrarlı tahminler ayrıca mukayeseli yaklaşım için de faydalı olacaktır. Esasen hane ve neferin sayılarının ham şekli bireysel sayıları veren nüfus rakamlarına dönüştüğünde faydalı olabilir.

Hanedeki nefer oranı değişkenlik gösterir. Bu oranın 1470/1490, 1570/1590 arasında hızlı bir büyüme ile istikrarlı bir şekilde yükseldiği bilinmektedir. Yükselişin bir göstergesi olarak nefer rakamlarının güvenilirliğini, hane içindeki nefer sayısının oranının tahrirleri düzenleyen Osmanlı memurları tarafından kesin biçimde kayıtlara yansıtılmaya başlandığını savunan Ömer L. Barkan sorgulamıştır; bir başka ifadeyle vergi tahsildarlarının bir zamanlar çok az ilgi gösterdikleri evlenmemiş erkekler, daha fazla dikkate alınarak kayıt altına alınmaya başlamıştır⁶. Açığa kavuşmamış bir konu olarak, III. Murad (1574-95) zamanında yapılan tahrirler, I. Selim (1512-20) veya Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) saltanat dönemlerindeki kadar daha yüksek kesinliğe ve doğruluk derecesinde sahiptir. Bu konu üzerine M. A. Cook, evlenmemiş erkek sayılarının artma ihtimali üzerine bir teori önermiştir, çünkü ona göre genç nüfusun evlilik yapmadan önce belli bir yaşa kadar beklemeleri gerekliliği nüfus baskısı ile ekonomik yıkıma neden olmaktadır⁷.

Neferin hane içindeki oranının farklılaşması ekonomik ve sosyal gelişmeler üzerinden takip edilebilir. Osmanlı hane halkı ve organizasyonu hakkında çok az şey biliniyor ve bu yapının nasıl ve neden büyüklük bakımından değişkenlik gösterdiği (bekar erkek oranlarının

donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman au XVIeme et XVIIeme siecles', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 1 (1957). S. 9-36

⁶ Cook, *Population Pressure*, s 26, esp. s. 27 n. 1.

⁷ *age*, s. 26.

değişimiyle birlikte) hakkındaki öneri veya tahminler spekülasyondan öteye gidememektedir. Fakat, on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun artan nüfusunun daha yüksek doğum oranlarını ve daha büyük aileleri ifade ettiği söylenebilir (hane başına nefer oranındaki yükseliş). Orta çağ İtalya üzerine "catasti"lere (mali kayıtlar) ve vergi kayıtlarına dayalı nüfus araştırmaları Osmanlı hakkındaki çalışmalarla görünüşte benzerlik gösterir, bu araştırmalar sözde durağan bir Orta çağ toplumunda bile hane halkı büyüklüğünün hızla değişebileceğini göstermektedir⁸. Verona'nın nüfusu 1425'te 15.000'den 1502'de 42.000'e yükseldiği zaman ortalama hane halkı büyüklüğü de 3,7 (1425)'den 5,2 (1456)'ye ardından 5,9 (1502)'a arttı. Floransa'da da ortalama hane halkı büyüklüğü 3,8 (1425)'den 4,8 (1458)'e daha sonra 5,2 (1480)'ye yükseldi⁹. Hanelerin genişliği ve buna bağlı olarak bekarların oranı büyük değişkenlikler gösterir.

Orta çağ İtalya nüfus verileri, göreceli olarak birbiri ile yakın bir bölgenin şehirleri arasında bile belirli bir zamanda hane halklarının büyüklüğünde farklılıklar olabildiğini açıkça ortaya koymaktadır. 1425'te Floransa'da hane başına 3.8 kişi, Verona'da 3.7, Prato'da 3.7, Pistoro'da 3.6 ve Arezzo'da 3.5 idi¹⁰. Dahası, tek bir bölgede kentsel ve kırsal hane halklarının büyüklüğü değişmektedir. 1298'de Prato şehrindeki hane halkının genişliği ortalama yaklaşık 4,1 idi fakat Plato kırsalında bu oran ortalama 5,6'ya ulaşmıştır¹¹.

Bu bilgilerden hareketle on altıncı yüzyılda (hane başına düşen kişi sayısında bir artış olmuştur) Osmanlı İmparatorluğu'nda hane içindeki nefer oranının değişkenliği standart bir demografik değişim olarak varsayılabilir. Evlenme oranı, evlenme yaşı ve evli gençlerin ebeveynlerinin evinde yaşadığı süre ekonomik ve hatta sosyal sebeplerden ötürü değişmiş olabilir. Şehirlerde çalışan veya işsiz bekar gençlerin sayıları yükselmiş, hızlı büyüyen şehir alanlarına doğru kırsal

⁸ Ortalama hane halkı büyüklüğündeki bu belirgin değişim, ortaçağ hane halkının sosyal istikrar konusunda her hangi bir kaygılarının olmadığını göstermektedir. Fransız tarihçilerin uzun vadeli ekonomik eğilim durumları olarak adlandırdıkları şeye daha çok duyarlı oldukları açıkça belli olmaktadır. David Herlihy, ' Mapping Households in Medieval Italy', *The Catholic Historical Review*, 58 [1972], s. 1-24

⁹ a.g.e, s. 5

¹⁰ Age, s. 5

¹¹ age, s. 5

bölgeden nüfus hareketleri büyük ölçüde artmış olabilir. Pek çok durumda, günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi kırsal kesimde yaşayan erkeklerin, çalışmak için şehre eşlerini geride köylerinde bırakarak yalnız başına gelmeleri veya gerekli birikimi yapana kadar evliliği ertelemiş olmaları muhtemeldir. Eşleriyle birlikte şehre gelen genç erkeklerin ise baba evlerini terk ederek hem kentsel hem de kırsal alanlarda hane başına düşen kişi sayısında azalışa neden oldukları düşünülebilir. 1427'de Floransa'da tüm hanelerin sadece % 20'sinde bekar bir kimse bulunuyordu, bu gösterge şehrin kırsal bölgelerdeki erkekleri nasıl cezbediğinin işaretidir¹². On altıncı yüzyılda orta ve büyük ölçekteki Osmanlı şehirlerine, çevrelerindeki kırsal yerleşimlerin çok daha uzağındaki mesafelerden göçler söz konusudur. Muhtemelen şehirlere yaşlılardan ziyade gençler daha yüksek oranda göç etmiştir ve bu gençlerin çoğunun bekar olduğu söylenebilir. Eğer şehirlerdeki nefer oranının daha büyük bir kısmı mücerred olsaydı, o zaman teorik olarak nefer başına ortalama kişi sayısının düşmesi beklenirdi ve önceki dönemlerin nüfus tespiti için başarıyla uygulanan nüfus çarpanı 1580 nüfusuna uygulandığında tahminlerin aşırıya kaçmasıyla sonuçlanacaktır. Bununla birlikte, nüfus tahmini konusunda haneye (evli) güvenmek hem artan doğurganlık oranını hem de kırsal göçmenlerin varlığını gizlemek anlamına geldiğinden nüfusun doğru tahminini aksi yönde etkileyebilirdi. Bu şartlar altında nefer rakamı, bazı değişen koşulları karşılamak için uyarlanabilen ideal olarak kullanılan nüfus çarpanı uygulamasına rağmen nüfus tahmini için daha kullanışlı görünmektedir. Hane genişliğindeki değişimler henüz tam anlamıyla açıklanmamıştır fakat nefer hususundaki yorumlar hane genişliğindeki yaygın ve düzenli değişkenlikleri açığa çıkarmaktadır¹³.

¹² age, s. 13

¹³ Kent nüfusu içerisindeki mücerred (evli yetişkin erkek) oranı tahrirden tahrire, şehirden şehre ve mahalleden mahalleye farklılık göstermektedir. Doğurganlık hızları, bebek ölümleri ve diğer ölüm oranları zaman ve mekana göre değişebilirdi. Bazı tarım bölgelerindeki şartlar şehirlere göçü teşvik edebilirken, başka yerlerdeki koşullarda tam tersi bir etkiyi yapabilmekteydi. En azından başka yerlerden bazı şehirlere göç hareketi vardı ve bu durum o şehirlerdeki mücerred oranının yükselmesine neden olmaktadır. Defterler, bir şehre gelip yerleşen birinin göçmen olup olmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Dahası, şehirde yaşayan bir yetişkin erkeğin oğlu veya erkek kardeşi olan mücerred, akrabalarından sonra kaydedilmişlerdir. Bu gibi durumlarda her mücerredin babası her kişi için tekrardan yazılmazdı sadece aynı haneden oldukları belirtilirdi. Diğer

Umarım, yaklaşımımın on altıncı yüzyılda beş şehir için nüfus değişikliği üzerine faydalı tahminler yapmama izin verir. Defterlerdeki verilerin elde edilmesi ve tam olarak yayınlanması teknik sorunlardan dolayı geciktirildi. Nüfus tahmini hususunda başlıca nefer sayısını kullanmayı tercih ettim çünkü: (1) rakamlar en tutarlı bir şekilde defterlerden elde edilebilmektedir (bazen sadece haneyle birlikte vergiden muaf kategoriler ve mücerred eklenmesine rağmen). (2) Birkaç defterde yetişkin tüm zimmiler (gayrimüslimler) hane olarak kabul edilmiş ve sonuç olarak hane sayısını kullanmak defterlerdeki zimmilerin sayılarını olduğundan fazla gösterebilirdi; (3) yukarıda da belirttiğim gibi, mücerred sayısının yükseldiği hanelere karşın nefer rakamlarını kullanmak daha uygun görünmektedir. Her ne kadar birçok tahrir toplam rakam vermemesine rağmen ben basit olarak defterde vergiye tabi ve vergiden muaf olan kişilerin isimlerini saydım. Çünkü bu defterlerin tutulmasının ana amacı, memurların vergileri etkili bir şekilde toplamasını sağlamaktı, bunun için de defterlerde vergi yükümlüsü yahut muaf bütün nüfusun muhtevi olması gerekirdi, bununla birlikte bazı durumlarda ihmaller, yazım hataları olabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır. Bu kayıtlar incelenirken tutarlı bir yöntem seçildi (İstanbul ve Kahire'ye başvurmadan çekinmeme karşın!). Tutarlı olma adına, defterlerdeki yekunlar yerine kendi sayım ve toplamlarımı dikkate aldım. Birtakım istisnai durumlarda iki toplam arasındaki farklılık oldukça fazlaydı; bu durumlarda toplamlar arasındaki eşitsizlik de belirtildi. Çalışmadaki nefer rakamları defterde adı geçen, vergiye tabi ve vergiden muaf olan herkesi içermektedir.

Çalışmaya konu olan Merkezi ve Doğu Anadolu'nun beş şehri, çağdaş tarihçiler tarafından özellikle ihmal edilen bir alanı temsil etmektedir. Selçuklular ve Moğollar etkisi altındaki Merkezi ve Doğu Anadolu şehirleri büyük önem taşımaktaydı ve bölge ticaret ve kültürde Batı Anadolu'dan kesinlikle daha gelişmişti. Bu bölgeler karakter olarak Batı Anadolu ya da Balkanların çoğuna göre daha çok "Türk", daha az "Osmanlı" idi, Doğu ve merkezi Anadolu'nun büyük bölümü, Osmanlılar

mücerredler arasında bulunan yetişkinlerin akrabaları mevcut değildi, fakat bazıları göçmendi. Bu durumu kesin olarak ayırt etmek mümkün olarak gözükmemektedir. Dahası, evli yetişkin erkeklerin göçmen olup olmadığını belirlemek mümkün değildir.

tarafından nispeten daha geç fethedildi ve merkezden, Osmanlı kültür çemberinden uzak kalmıştır.

Amasya istisna olmak üzere araştırma için seçilen şehirlere, Batı Anadolu'dan ve Balkanların çoğunluğundan çok sonra boyun eğdirilmiştir. Bu şehirlerin çoğu on beşinci yüzyıl boyunca sınır savaşlarına ve yıkıma maruz kalırken, birçok Osmanlı şehri onlara göre daha sükûnet içindeydi. Bu şehirlerin tarihi çok az bilinmesine karşın şehirlerin tarihinin kronolojisi belirsizdir. Hatta şehirlerin hakimlerinin değiştiği tarih ve olaylar dahi tamamen bilinmemektedir. Söz konusu şehirlerin tarihi on altıncı yüzyılda daha az çalkantılı olmasına rağmen, onlarla ilgili bilgiler eksik kalmaya devam etmiştir. Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, kesin bir kronoloji elbette, Osmanlı fetihlerinin önceki ve sonraki koşulların değerlendirmesi kadar önemli değildir, her halükârda, böyle bir değerlendirme için şu anki kanıtlar bile yetersiz kalmaktadır¹⁴.

Trabzon II. Mehmed tarafından 1463'te fethedildi. Osmanlı yönetimine geçiş şiddetli, zor ve bir fetih fırtınasıyla gerçekleşmesine rağmen hızlı gerçekleşti, daha sonra şehir sakinlerinin birçoğu zorla İstanbul'a iskan ettirildiler. Ne II. Mehmed'in seferinden önce ne de sonrasında şehir, bu tür bir yıkım ve mücadeleyle karşılaşmamıştır. (26)

Karaman'ın fethi daha büyük bir yıkım getirdi. On beşinci yüzyılın büyük bölümünde Osmanlılar, Karamanlı Türkmenleri ile sürekli savaş halindeydi ve esasen şehir II. Beyazid tarafından tam otorite altına alınmadan önce Osmanlı orduları tarafından birkaç kez ele geçirilmişti. Karaman Türkmenleri ve böylece Karaman, Osmanlılar ve Memlükler arasındaki bir güç mücadelesinin ortasında kaldı ve muhtemelen I. Selim'in Memlük İmparatorluğu'nu 1516'da bozguna uğratana kadar

¹⁴ Görünüşe göre tüm şehirlerin son tahrir defterleri 1575-90 yılları arasında kapsamaktadır. Ayrıca bu defterler Ankara da bulunan Tapu ve Kadastro Dairesi'nde muhafaza edilmektedir. 1609 tarihindeki Ayn-i Ali hükümeti tımar tahrir defterlerinin önceki dönemlerde vuku bulan yirmi veya otuz yıl da bir yapılması durumunun sürdürülememesi ile ilgili şikayetlerini dile getirmektedir. Tapu defterleri zaman içerisinde ihmal edilmiş olmalı, ancak bir hükümetin, gerekli yetişmiş memurları olmadan bu durumu eskisi gibi başarılı bir şekilde sürdürmeleri beklemek hayal olacaktır.

Karaman'da tam anlamıyla güven sağlanamamış buradaki otorite teminat altına alınamamıştır.

Kayseri'nin durumu Karaman'ın söz konusu pozisyonundan bile daha istikrarsızdı, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında rakip Karamanlı ve Dulkadirli Türkmenleri ile onların destekçileri Memlukler ve Osmanlıların rekabeti nedeniyle harap edildi. Osmanlı ve Memluklerin müdahalesiyle şehir Karaman ve Dulkadirli arasında sürekli el değiştirdi ve muhtemelen Karaman'ın ardından Osmanlılar şehrin idaresini doğrudan ele aldı. I. Selim'in Memlûkler üzerindeki büyük zaferine kadar Kayseri'nin akıbeti muhtemelen Karaman'ın geleceğinden daha belirsizdi.

Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın ölümünden sonra 1468'de Akkoyunlu Türkmen Uzun Hasan tarafından ele geçirilen Erzurum bütün bu şehirlerin hepsinden daha fazla tahribata maruz kaldı. Osmanlı-Akkoyunlu sınırındaki şehir, Akkoyunlu Devleti'nin çökmesiyle Şah İsmail ve Kızılbaşların idaresine geçti. 1514 yılında ise I. Selim'in Çaldıran seferinde Osmanlılar şehrin kontrolünü ele aldı.

Araştırma konusu şehirlerin çoğu on beşinci yüzyılın ikinci yarısı veya on altıncı yüzyılın başlarında, otorite altına alınmış akabinde ya uzun savaşların ya da önemli ölçüde nüfusu azalan bu şehirlere zorunlu iskanların neticesinde Osmanlı otoritesi tam anlamıyla tesis edilmiş ve yönetimleri teminat altına alınmıştır. Osmanlı fetihleri Anadolu'nun büyük kısmına kanun ve nizam getirmiştir; Osmanlı Barışı'nın (pax-Ottomanica) sağladığı koşullar altında kentsel ve kırsal nüfus artmış ve müreffeh hale gelmiştir. Ayrıca on altıncı yüzyılda Akdeniz'de genel nüfus artışına yol açan ekonomik sebepler geçerli haldeydi. Bunun yanı sıra yerel koşulların da uygunluğundan söz edilebilir.

Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon, on altıncı yüzyılda en azından 1590'a kadar Osmanlı Barışı'ndan müstefit oldular. 1590 yılı aynı zamanda tahrir kayıtlarının genel olarak son tutulma dönemine tekabül eder. Bundan sonra Celali isyanları ve yaygın şekavet olayları Anadolu'nun çoğu bölgesini harap etmiştir. Bu felaketin tam etkileri 1642 tarihli bir tahrir defteri olması nedeniyle Amasya'da ölçülebilmektedir. Erzurum ise on altıncı yüzyıl boyunca asla huzur ve barışı tanıyamamıştır. Kanuni Sultan Süleyman kişisel olarak Safevilere karşı üç sefer yürüttü ve III. Mehmed'in hükümdarlığı döneminde onlara

karşı seferlerden vazgeçildi. Erzurum ve Van yerel valilerin Safevi'lere karşı savaş yürüttüğü iki önemli kaledir ve Erzurum genellikle doğudaki büyük mücadeleler için toplanma ve kamp yeri olarak hizmet verirdi. On beşinci yüzyılda Kayseri, Karaman ve Erzurum sınır şehirleriydi ve bunun sonuçları, getirdiği sıkıntılarla sürekli yüzleşmişlerdir; on altıncı yüzyıla gelindiğinde ise bunlardan sadece Erzurum hala bir sınır şehri olarak kalmış ve kentin tahribatı, karşılaştığı sıkıntılar devam etmiştir.

Kayseri

Kayseri için özellikle on beşinci yüzyıl, yıkıcı ve çalkantılı bir dönemdi. Şehrin idaresi bir Türkmen liderinden diğerine sürekli el değiştirmiştir. Bölge yüzyılın ikinci yarısında Karaman ve Dulkadirli Türkmen hanedanları arasında ciddi bir rekabetin odak noktası oldu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin genişleme siyasetine ve Kayseri'ye yönelik özel ilgisine rağmen, Memluklerin de buraya yönelik politikaları nedeniyle her iki devlet doğrudan bir çatışma yerine bir Türk hanedanı üzerinden veraset savaşları politikası izlemeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulmuşlardır. Bazı zamanlar da iki büyük güç sınırlı askeri müdanelerle karşı karşıya gelmekten çekinmemişlerdir. Ancak daha ziyade her iki devlet, Türkmenleri kışkırtarak manipüle etme yoluna gidiyorlardı. Kayseri kırsalı da hem göçebe hem de düzenli ordular tarafından tahrip edilmekten bitap düşmüştü. Osmanlılar nihayetinde II. Beyazid döneminde Kayseri şehrinin idaresini doğrudan ele geçirmesine rağmen I. Selim'in Anadolu'dan Safevileri çıkartmasına, Memlukleri ezip Dulkadirlileri yönetim altına alana kadar (1514-1517) Dulkadirliler, Memlükler hatta Safevi baskınlarıyla taciz edilen bir sınır şehri halindeydi. Ancak söz konusu gelişmelerden sonra bölge güvenli hale geldi.

1517'den Celali isyanların başlangıcı olan 1590'lara kadar şehir Osmanlı Barış'ından istifade etmiştir. Kayseri, Selçuklular, Moğollar ve onların haleflerinin yönetimi altındaki önemini Osmanlı idaresi altında kazanamamıştır. Konya Kayseri ve Sivas'ı gölgede bırakan Bursa, Edirne ve İstanbul bu şehirlerin yerini alarak en büyük Türk şehirlerine dönüşmüştür¹⁵. Ancak zengin zirai hinterlandı (verimli hububat, sebze,

¹⁵ Bu görüş için, bkz. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (Ankara, 1971), C. 1. s. 22

meyve kaynakları) ve güçlü yerel üretim gücü/endüstrisi (pamuk ipliği, pamuklu dokuma, halı, deri ve et ürünleri) ve kuzey-güney, doğu-batı istikametindeki Anadolu ticaret yollarında kıymetli bir mevkide yer alması Kayseri'nin önde gelen şehirler arasında kalmasını sağlamıştır. Anadolu'nun ticaret ve kültür merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür¹⁶.

I. 1500 tarihinde Kayseri'nin nüfusu 2.847 nefer (1.848 hane) idi¹⁷. Bunların % 86'sı (1.961 nefer/1.570 hane) Müslüman, % 14'ü (326/278) zimmi idi. Zimmi nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı (266 nefer, % 82), kalanlar ise Rumlar'dan (60 nefer) ibaretti¹⁸.

Zimmiler, Türk kültüründen önemli derecede etkilenerek çeşitli Türk ve Hristiyan isimleri kullandılar. Rumlar arasına Vasil, Kostendil ve Andon gibi isimler geleneksel olmasına karşın İvad, Has Beğ, Tag Beg, Yadiğar Evren, Tokatlı, Emir Şah, Melik Şah, Yusuf İskender, Tursun, Rum Beg, Yahşi Asya, Bali İmren Şah, Kici Beg, Koca, Hızır Şah, Emir Bey, Sultan Şah, Hüdavirdi ve İsfendiyar gibi yerel Türk isimleri de kullanmışlardır. Kayseri bölgesi, 1920'lerdeki mübadeleye kadar Karamanlı olarak adlandırılan kökenleri belirsiz olmasına karşın Türkçe konuşan Ortodoks ve Gregoryen Hristiyanların yayıldığı ana bölgelerden biriydi¹⁹.

¹⁶ Kayseri hakkında bkz., B. Darkot, "Kayseri", İslam Ansiklopedisi; R. Jennings, "Kayseri", EL, bir şehrin krokisi ve şehir surları ile iç kalenin restore edilmiş planı için bkz. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, C. 1 (Paris, 1931); M. T. Gokbilgin, 'XVI. Asir Başlarında Kayseri Şehri ve Livası', in *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (İstanbul, 1950-55), s. 93-108

¹⁷ Başbakanlık Arşivi, İstanbul Tapu Defteri no. 33, Kayseri Maliye tarih 906 (1500), tahrir defterlerine kaydedilen mahallelerin son kısımlarına yetişkin erkeklerin sayım listesi verilmektedir. Bu defterde kaydedilen toplam 2.293 nefer ve 1.425 hane-i avariz vardır. Nefer sayısı neredeyse kendi sayımım ile aynıdır. Ancak hane sayısı 423 kadar farklılık arz etmektedir. 1.848 hane rakamım, 2.297 nefer sayısında 439 olarak kaydedilen müverredin çıkarılması ile elde edilmektedir. Belki de vergiden muaf olan bazı erkekler tahrir defterlerden isimleri çıkarılmışlardır (avariz vergisinden muaf).

¹⁸ Ermeni-Armenian Gregorian millet; Rum-Greek millet. Müslümanlar ise sadece Türklerden, Araplardan, Kürtlerden ve Çerkezlerden vb oluşmamaktaydı. Fakat çalışmamıza konu olan şehirlerdeki Müslümanların Türk olmaması pek olası gözükmemektedir.

¹⁹ Karamanlı'nın tahrir çalışmaları üzerine iyi bir kaynakçal referans olan S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Berkeley, 1971), s. 448-468. Sadece

1500 tarihinde Kayseri'de 37 mahalle vardı. Bunların ise 35'i Müslüman, 1'i Rum ve 1'i de Ermeni mahalleleriydi. Bunlardan 8 mahallenin nüfusu 80 neferden fazlaydı, şehirdeki en büyük mahalle olan Ermeniyan mahallesi ise 266 nefer nüfusa sahipti. Diğer 20 mahallede de 40'tan az nefer vardı fakat bunlardan 3 tanesinde 20 neferden az nüfus vardı. Her mahallede ortalama 56 Müslüman nefer vardı. Bu ortalama bütün şehir nüfusu söz konusu olduğunda mahalle başına 62 nefere yükselir.

Şehir, surlarının içindeki nüfustan çok daha fazlasına muhteviydi. Şehrin en büyük mahalleleri (Ermeniyan hariç) surların dışında toplanmış olan Müslüman mahalleleri idi: Boyacı Kapı yakınındaki Mescid-i Güllük 221 nefer, Sivas Kapı yakınındaki Tebbagin 145, Kici Kapı yakınındaki Sasak 110; Meydan Kapı yakınlarındaki Has Begi 100 nefer nüfusa sahipti. Şehir surlarının ötesindeki banliyölerde (sub-urban) aşırı derecede büyüme ve nüfus yoğunluğundaki artış nedeniyle çok genişleyen bazı mahalleler kısmen parçalanmıştır. Örneğin, Tutak mahallesi (20 nefer), Varsak mahallesi (21 nefer), Tus Oglı Mahallesi (26 nefer) ve Konuklar mahallesi (27 nefer) 191 neferli Lala mahallesinin parçalanmasıyla ortaya çıkmıştır.

Kici Kapı yakınında Deveciyan mahallesi (33 nefer) (Deve sürücüsü ve kervancılar mahallesi), Meydan Kapı' da Kabban mahallesi (68 nefer) (resmi mizanın ve kantarın bulunduğu mahalle) ve Bab-ı Sivas yakınında Tabbagin mahallesi (145 nefer) (Tabakhane mahallesi) özellikle Müslüman nüfus barındırırdı fakat bu sektörlere birtakım Hristiyanlar da dahil olduğundan gayrimüslim nüfus da görüldü. Müslüman mahalleleri olarak adlandırılan Bab-ı Meydan yakınlarındaki Gurci mahallesinde (Gürcüce) 42 ve Kurtler mahallesinde (Kürtler) sırasıyla 34 nefer vardı; eğer sakinleri Türk olmasaydı, onların isimlerinden hemen anlaşılmazdı. Elbette Müslüman Gürcüler ve Kürtler muhtemelen Müslüman isimlerine sahip olacaktı.

1500 tarihindeki kayıtlar her mahallenin tek bir millete ait olduğunu göstermektedir (Müslüman, Ermeni, Rum). Müslümanlar pek çok müşterek yaşam birimlerine bölünmüş haldeyken Hristiyanlar sadece

Türk isimlerinin kökenlerini tanımak için değil Türklerin kullandığı isimleri belirlemek içinde Türkçe adları kullanmaktayım.

bir millet olarak kalmıştır. Esasen, defterler özellikle her Müslüman yaşam birimini mahalle olarak tanımlasa da (örneğin mahalle-i Cami'-i Huvand), Hristiyan birimleri için bu tabiri kullanmaz (Rumiyan-i nefsi-i Kaysariyye; Ermeniyan-i nefsi-i Kaysariyye). Devlet, bu şekilde kayıtlarda Müslüman olmayanların Müslüman topluluklarından ayırt etmiş veya özel idari ve vergilendirilmiş grupların uygun bir şekilde toplanması gibi başka bir ayırımı da hedeflemiş olabilirdi²⁰.

II. Kayseri'nin nüfusu, 1500-1523 arasındaki dönemde, %3'ün biraz altında bir oranda artışla 2.364 nefere (1.795 hane) yükseldi; bunların sadece % 81'i (1.907 nefer/1.369 hane) Müslümanlardan ve %19'u (457 nefer/429 hane) Hristiyanlardan mürekkepti²¹. 20-30 yıllık zaman diliminde Müslüman nüfusu %3'ün üzerinde azalırken Hristiyan nüfus aynı dönemde %40 artmıştır. Hristiyanlar gruplar arasında ise, Ermeni nüfusu kuvvetli bir şekilde %45 oranında yükselmiştir (386 nefer/365 hane) ve böylece Ermeniler, Hristiyan nüfus içinde %84 oranına ulaşmıştır. Rum nüfus ise %18'lik artış göstermiştir (71 nefer/64 hane), oransal olarak Ermeni nüfusa göre nispeten düşük kalmasına karşın Müslüman nüfusun ve şehir ortalamasının üzerinde bir yükseliş söz konusudur. Müslüman nüfustaki düşüşü, Hristiyan nüfusun hızlı büyümesinin ışığında izah etmek bilhassa zordur; buna ilave olarak Ermeni toplumunun Rumlara kıyasla daha hızlı büyümesi konusu da ayrıca izaha muhtaçtır.

²⁰ Aşağıda gösterildiği gibi, zimmiler genellikle mahalleden ziyade topluluk olarak tanımlanmaktaydı (cemaat veya taife). Belki ayırım sadece göstermeliydi. Ancak yine de bu gibi durumlarda bile bir toplulukta yaşadıkları kesin olarak düşünülemezdi. Trabzon üzerine çalışmalarında M. T. Gökbilgin, 1523 (929) tarihli olarak bu tahrir defterini kullanmıştır.

²¹ BOA nr, 387. Kanuni zamanında kayıta geçirilen fakat tam tarihi bilinmeyen Karaman, Rum ve Erzurum vilayetlerinin Maliye, evkaf (icmal) defteri., Bu defter ('XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livasi ve Doğu Karadeniz Bölgesi', *Belleten*, C. 26 [1962], s. 337). I. H. Konyalı çalışmasında, *Karaman Tarihi, kullandığı tarih 1522 (929)* ([İstanbul, 1967], s. 106). Anlaşılabilmesi için ben de makalede 1523 tarihini kullandım. Kayseri şehrinin icmal tahrir defterinin sonuna yazılan toplamlar kısmında, 2.139 nefer, 1.344 hane-i Müslim ve 429 hane-i Gebran (zimmi) kaydedilmiştir. Buradaki rakamlar açıkçası mahallelerin toplanan nefer sayılarına uymamaktadır. Büyük ihtimalle vergiden muaf olan bazı Müslümanlar kayıtlardan çıkarılmıştı. Şehirde bulunan 133 muhafızın (kalenin askerleri) hem hanenin hem de Kayseri'nin uleması gibi sayımlarda kaydedilmişlerdi.

Şehirde mahalle sayısı 43'e yükselirken, bunlardan sadece 38'i Müslüman, 3'ü Ermeni, 1'i Rum ve 1'i de belirsiz yani karışık (örneğin, Şuturban mahallesi, deve sürücüleri ve kervancıların mahallesiydi, Şuturban, deveciyan ibaresinin Farsçasıdır, buradaki 33 neferin 31'i Müslüman, 2'si zimmiydi). Kayseri'nin 6 mahallesinin nefer sayısı 20'den az iken 21 mahalledeki nefer sayısı 40'tan aşağıya düşerken 7 mahalledeki nefer nüfusu ise 80'in üzerine çıkmıştır. Mahalle başına ortalama nefer sayısı 55'e düşerken Müslüman mahallelerinde bu oran ortalama 49'a gerilemiştir. Ermeni mahallelerindeki ortalama nefer sayısı ise 128 idi. Hristiyan mahalleleri istisna olmak üzere en büyük mahalle Debbagine (Tabakhaneler) idi ve 151 nefer nüfusu vardı, Güllük mahallesinde 109, Lara da 108, Yalman da 85, Yenice (nispeten yeni kurulan mahallere bu tür isimler verilirdi) 76, Gebe İlyas 76, ve Kabban (mizan-kantar bölgesi) 69 nefer nüfusa sahipti. Üstelik çok az sayıdaki ticaret ve esnaf adı taşıyan mahallelerin (Eski Bezazistan, Eski Kapalı Çarşı, 53 nefer) tamamı Müslümandı.

1523 tarihli tahrirde Hristiyan gruplar tekraren açık bir şekilde 'mahalle' kategorisinde tanımlanmamıştır; bu defterde Hristiyanlar cemaat/topluluk olarak tanımlanmıştır. Rum cemaati muhtemelen şehir surları içinde mütemekkin en eski topluluktan ve Sivas kapısı, Kici (küçük) ile Boyacı (sayyağ) kapı bölgeleriyle irtibatlıydılar. Ermeniler ise, Kayseriyan-ı Ermeniyan cemaati (193 nefer), Sarkiyan-ı Ermeniyan cemaati (47 nefer) ve Sisiyan-ı Ermeniyan cemaati (146 nefer) olmak üzere üç farklı kategoride tanımlanmıştır. Kesin bilgiler mevcut olmamasına rağmen Sisiyan'ın Sis'e (modern Kozan, Çukurova'da-Kilikya) bağlı olan Ermeniler olduğu düşünülebilir, Şarkiyan ise muhtemelen doğuda Erivan yakınlarında bulunan Eçmiyazın katalikosluğuna bağlı Şark Ermenileridir. Kayseriyan ise şüphesiz yerel Ermeni gruplarıdır, teorik olarak bunlar Katolikler hariç Ermeni milletin reisi olan İstanbul'daki patrikliğe bağlıydı. Bu yorumlardan hareketle, Kayseriyan'ın yerel grup olduğu (1500 tarihli tahrirde kadimden kalan 266 Ermeni nefer kaydedilmiştir), Sarkiyan ve Sisiyan'ın dışarıdan göç ile Kayseri'ye geldiği söylenebilir.

Kayseri'nin 1523 tarihli icmal defterine göre şehirde; 3 cami, 20 mescid, 10 medrese, 17 zaviye, 3 hamam, 4 han ve 107 dükkân kaydedilmişti.

(III) 1523 ve 1550 tarihleri arasında yaklaşık 30 yıl içinde Kayseri nüfusu % 49'a varan oranlarda hızlı bir artış göstererek 3.530'a geldi, burası büyük bir şehir olma sürecine girdi²². Müslüman nüfusu 2.870 nefere (nüfusun % 81'i) yükselirken, Hristiyanlar 660 nefere (nüfusun % 19'u) yükseldi. Bu dönemde, toplam nüfus olarak Müslümanlar, Hristiyanlara oranla daha hızlı büyüme gerçekleştirdiler ve Müslüman nüfus %50 artarken, Hristiyan nüfusundaki yükseliş %44 idi. Ancak Ermeni toplumunun nüfusundaki artış hızı, Rumların önünde seyretmeye devam etmiştir. Ermeni toplumu nüfusunun artış hızı, Müslümanlarla aynı seviyede %50 oranında artarken (580 nefer), Rum nüfus %13 (80 nefer) yükselmiştir. 1580 tarihine gelindiğinde Kayseri'deki Hristiyan nüfusun %88'i Ermenilerden mürekkepti.

Mahallelerin sayısı 9 artarak 52'ye yükseldi; bunların 44'ü Müslüman mahallesi idi ve mahallelerin ortalama nüfusu ise 68 nefere yükselmiştir. Müslüman mahallesindeki ortalama nefer sayısı ise 65'tir, Hristiyan mahallesinde bu oran 83 neferdir. 14'ü Müslüman olmak üzere 18 mahallenin nüfusu 80 neferin üzerindeydi, 9 mahallede nüfus 100'ün, 4 mahallede ise 150 neferin üzerindeydi.

En büyük Müslüman mahallesi 202 neferle Yenice'ydi; Has Beglu 164 nefer, Güllük 135 nefer, Debbagat 115 nefer, Depecik 112 nefer, Lala 111 ve Yalman da 94 nefer vardı. Bu mahallelerden Yalman hariç hepsi büyük şehir surlarının dışına doğru genişlemiştir. Kayseri'nin en büyük mahallesi konuma gelen Yenice 1500 tarihinden sonra kurulmuştur. Eski mahallelerin parçalanmasıyla yeni mahalleler ortaya çıkışı süreç içerisinde devam etmiştir: bu mahalleler ise, Debbagat mahallesine bağlı Mescid-i Alaca mahallesi (26 nefer) ve Bal Dokdi mahallesi (83 nefer); Güllük mahallesi üzerinden Eski Bezazistan (80), Mescid-i Boz Atlu (83) ve Gebe İlyas; Gebe İlyas'a karşılık Bostancı Çelebi mahallesi (6); Lale Mahallesi üzerinden Taceddin (52 nefer), Hüseyinlu (85), Tus (78), Konuklar (41), Varsakan (18) ve Tutak (37)'dir.

²² BOA nr., 976, (Kayseri'nin tam tarihi bilinmeyen maliye ve evkaf defteri) bu defter 1523 tarihinden sonra ve 1583'ten de önce derlenmiştir. Tahrir defterleri bazen otuz yıllık aralıklar yapılmıştır. Örneğin Trabzon şehrinde bu şekilde uygulanmıştır. Ayrıca bu defter, 1550 tarihli Kayseri şehrinde meydana gelen değişimlerle tutarlılık göstermektedir.

Hristiyanlar'ın mahalle yerine topluluk/cemaat olarak tanımlanmaları devam etmiştir. Ermeni cemaatinin nüfusu %50 artmasına karşın bu artış cemaat içindeki gruplar arasında dengesiz dağılmıştır. Sisiyan'ın nüfus ortalaması sadece %2 artmış (146'dan 149 nefere), Kayseriyan nüfusu %4 azalmış (193'ten 186'ya) bunlara karşın Şarkıyan nüfusu %421 oranında büyümeyle 47 neferden 245'e çıkmıştır. Dış göç olmadan bu kadar hızlı bir nüfus artışı imkânsız görünmektedir.

Ermeniyan-ı Kayseriye arasında karma isimlere tesadüf edilmiştir: Uğurlu, Sefer, İskender, Kaplan, Yakub, Huda Virdi, Yusuf, Zekeriya, Ivan Şah, Asya, Yahşi, Murad, Abraham, Su, Arslan Sah, Bali, Eymur Dede, Simavun, Bagadasar, Budak, Has Beg, Bolad, Kara Bid (Garapet?), Lazar, Arzuman, Manuel, Kara Goz, Kirakos, Toros, Timur, Ovanis, Kara Beg, Isa, Agob, Dadar, Kirkor, Bedros. Ermeniyan-i Sisiyan arasında: Sah Bali, Asadador, Su, İskender, Huda Virdi, Habes, Liparid, Simavun, Agadar, Hoca Bali, Cihan Sah, Hızir Bali, Kirkor, Ovanis, Hetum, Sinan, Hoca Beg, Avdik. Ermeniyan-ı Sarkıyanların arasında ise daha az Türkçe ve İslami isim görülür: bu topluluktaki bazı isimler ise Kirkor, Ovanis, Serkis, Meldun, Todos, İstefanos ve Hacik gibi.

Rumiyan arasında: Polad, Sultan, Vasil, Todor, İskender, Evren, Anasdas, Sahak, İvad, Kar Yagdi, Su, Karlu, Kostendil, Kayser, Tanrı Virdi, Yağmur, Celeb Virdi, Uğurlu, Karaca, Kaya, Mihail, Yorgi, Rum Şah, Huda Virdi, Simon, Sultan Şah, Yahşi, Yusuf, Bali, Lazari gibi isimler gözükmektedir.

(IV) 1550 ve 1583 tarihleri arasında Kayseri şehrinin nüfusu % 134 gibi muazzam bir artış gerçekleştirerek 8.251 nefere (6.015 hane) ulaşmıştır. Bu durum belki de Kayseri'yi, Anadolu'da Bursa'nın yanısıra en büyük şehir konumuna getirmiştir²³. Bu durum Kayseri de, 1523 tarihinde %249'un üzerinde, 1500 tarihinde ise %261'in üzerinde nüfus artışı olduğu anlamına gelmektedir. Braudel, on altıncı yüzyılda Akdeniz havzasında kesin olarak % 100 nüfus artışı olduğunu belirtmiştir. Kayseri nüfusunun artışında doğum oranları muhtemelen en az etkiye sahip faktördür. Çünkü, 80 yıllık dilimde daha doğrusu 50-60 yıllık dönemde nüfus 3,5 kat, 30 yıl içinde ise 2,5 kat yükselmiştir. Bu artışı bölgenin

²³ KKA, nr, 136, Kayseri Liva, tarih 1583 (992).

çevresinden yahut daha uzak yerlerden gelen göçleri dikkate almaksızın izah etmek zordur²⁴.

Eş zamanlı olarak Kayseri köylerinin nüfusu da hızlı bir şekilde arttı. Bu durum muhtemelen Osmanlıların Safavilerle ölüm-kalım mücadelesi verdiği dönemde Doğu Anadolu'dan büyük ölçekte bir göç dalgasının bölgeye geldiğini göstermektedir. On altıncı yüzyılın başlarında Şah İsmail ve haleflerinin Şii kampına katılmak için Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenler büyük ölçekli bir göç hareketi başlatmıştır, ancak yüzyılın sonunda Batı yönlü göç hareketine başlayan kentsel ve kırsal nüfus, büyük oranda konar-göçerlerin ve orduların yağmalarından kaçarak kanun ve düzenin hâkim olduğu topraklara doğru harekete geçmiştir.

1550-1583 tarihleri arasında Kayseri'nin Müslüman nüfusu %124 artmıştır. 1500 ve 1583 tarihleri arasında ise bu oran %228 artarak toplam nüfus 6. 435 nefere ulaşmıştır. Aynı dönemlerde Hristiyan nüfusu daha hızlı büyüyerek 1850 nefer sayısına ulaştı. Bu oran 1550'den %175, 1500'den ise %457 daha yüksekti. Hristiyanlar, şehir nüfusunun % 22'sini oluşturarak kendi nüfusları için on altıncı yüzyılın en yüksek oranına ulaştılar. Ermeni cemaatinin diğer gruplara nazaran nüfusları hızlı artmaya devam etti (1.612 nefer); bu oran 1550 tarihinden %178 ve 1500 tarihinden %506 daha fazlaydı. Rumlar ise bir kez daha nüfus artış hızında yavaş bir seyir gösterdi. 1550 tarihinden % 155 ve 1500 tarihinden % 240 nüfus artışı oldu. Buna rağmen, Rumların 204 nefer artış göstermesi önemli gözükmektedir. Böylelikle şehirde Ermeniler, Hristiyanların % 89'unu oluşturmaktaydı.

Bölgeye Hristiyan göçlerinin büyüklüğü ve yönü hakkındaki kanıtlar Hristiyan cemaatler hakkında yapılacak incelemelerden anlaşılabilir. 1500 tarihli nüfus sayımında Ermeni toplumu bölünmüş değildi. 1523 tarihli vergi defterine göre Kayseri'nin büyük bir Ermeni Kaysariyan topluluğu (193) ile önemli bir Sisiyan- Ermeni (146 nefer) ve küçük bir Sarkiyan topluluğu (47 nefer) vardı. 1520 ile 1550 tarihleri arasında Süleyman ve onun Paşaları doğuya birçok büyük sefer yaptıklarından

²⁴ Kayseri şehrinde 20. Yüzyıl kentsel büyüme on altıncı yüzyıldan daha hızlı oranda gerçekleşmiştir. Fakat modern büyüme olarak tanımlayabileceğimiz bu evre daha çok köylerden şehre gelen göçlerle olmuştur. Ayrıca geniş çapta sağlık hizmetlerinin getirilmesi ve geliştirilmesi ile doğurganlık oranları yükselerek ölüm oranları da büyük çapta azalma kaydetmiştir.

Sisiyan Ermeniler sadece % 2 büyüdü (149'a). Kaysariyan Ermenileri ise gerçekte % 4 küçüldü (186'ya) ancak Sarkiyan Ermeniler % 421 büyüme gerçekleştirdi (245'e). Doğu Anadolu'daki koşullar ise 1583 yılını takip eden 13 yıllık zaman diliminde zorluydu ve bölgedeki huzursuzluk giderilememişti. Sisiyan Ermenileri %148 (369 nefere), Kayseriyan Ermenileri %65 (306'ya), Sarkiyan Ermenileri %261 (884'e) oranında büyüdü. 1523 ve 1583 tarihleri arasında Sisiyan %153, Kayseriyan %59 ve Sarkiyan %1,781 (18,5 katından fazla) arttı. Sarkiyan nüfusundan yola çıkarsak, doğudaki birçok şehir, kasaba ve köylerdeki yerel Ermeni nüfusunun baskı altında kaldığı ve aynı anda Kayseri'ye yerleşen Müslümanların sayısına bakılırsa, doğuda kalan kentsel ve tarımsal Müslüman nüfusun da benzer şekilde baskı ve asayişsizlikten muzdarip olduğu sonucuna varılabilir.

1583 tarihinde Kayseri'nin göçmen nüfusla birlikte dolup taşan 72 mahallesi vardı. Bunlardan 50 tanesi Müslüman, 13'ü Hristiyan ve 9 tanesi de her dinden insanların bulunduğu karma mahallerdi ve bu mahallelerde ortalama 115 nefer kaydedilmişti. Müslüman mahallelerinin ortalaması 113 nefer, Hristiyanların 136 nefer ve karışık halde bulunan mahallelerin ise 95 neferdi. 'Karma' mahalleler toplam nüfus dikkate alındığında önemsiz görünmesine ve bunlardan her birinin nüfusunun orantısız biçimde Müslüman olmasına karşın, ancak birkaç Hristiyan'ın bile böylesi özel bir toplulukta olması bilhassa önemli görülmektedir. Karma mahalleler ise, Hacı Mansur 135 nefer(129 Müslim, 6 gayrimüslim), Sasak 43 nefer (38 Müslim, 5 gayrimüslim), Nesib Hatun 319 nefer (317 Müslim, 2 Gayrimüslim), Giirci 44 nefer (41 Müslim, 3 gayrimüslim), Emir Sultan 37 nefer (33 Müslim, 4 gayrimüslim), Tac Kızıl 48 nefer (44 Müslim, 4 gayrimüslim) ve İslim Paşa 26 nefer (15 Müslim, 11 gayrimüslim) idi. 852 neferin, yani kentsel nüfusun yaklaşık % 10'unun karışık mahallelerde yaşadığı kesindir, ancak karışık mahallelerdeki iç içeliğe, birlikte yaşamaya dahil Hristiyan nüfus sadece 53 neferden ibaretti. (mahallelerin toplam nüfusunun %3'ü). Bununla birlikte iç içe yaşamının uzun bir zaman dilimindeki etkileri göz ardı edilmemelidir.

Bazı mahalleler oldukça büyüktü. Bu mahallerin 38'inde (7 Hristiyan, 31 Müslim) 80'den fazla nefer vardı; 31'inde (7 Hristiyan, 24 Müslim) 100'den fazla nefer vardı. 19 mahallede (4 Hristiyan, 15 Müslim)

150'den fazla nefere sahipti ve 4 mahallede ise (2 Hristiyan ,2 Müslim) 300'den fazla nefer kaydedilmişti. Sadece 4 mahallede 20'den az nefer varken, 14 mahallede de bu sayı 40'tan azdır. En büyük mahalle olan Sisiyan da 369 nefer vardı, diğer büyük mahalleler ise; Depecik, 353, Hüseyinlu, 319, Ermeniyan-i Kaysariyan 306, Güllük, 264, Kalender Hane 237, Boz Atlu 233, Yalman, cema'et-i Sarkiyan 229, Eski Bazaristan 229, Isa Fakih 227, DüNDAR, 226, Taşkun, 212, Hacı Kılıç 209 ve Lala'da 201 nefer kaydedilmişti. İlk kez Hristiyanlar, yani Sarkiyan cemaati, monolitik bir toplum olarak tanımlanmak yerine Müslümanlar gibi birçok mahalleye (aslında 10) ayrılmıştır. Sarkiyan Ermenilerinin bu şekilde parçalanması muhtemelen Doğu'nun birçok farklı bölgelerinden gelerek Kayseri'de toplanan Ermenilerin esas şehir ve bölgelerindeki diğer göçmenlerle beraber yerleşmesinin sonucudur.

(V) Kayseri şehri, on altıncı yüzyıldaki kentsel büyümenin en dinamik, hareketli ve en iyi belgelenmiş, yazılı kayıtlarla desteklenmiş örneklerinden biridir. Yüzyılın başında kentin nispeten düşük nüfusu, on beşinci yüzyılda sınır karakolu olmasının zorluklarını yansıtmaktadır. Kayseri şehrinin 1500-1523 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu düşük kentsel büyüme (% 3), bölgeniz henüz yeterince güvenli olmadığını göstermektedir. Memlukler tarafından harap edilen şehir, I. Selim'in onlara 1516' da son vermesine kadar bu sınır şehri konumunun çokça zararını görmüştür. 1523 tarihinden sonra Kayseri hızlı bir şekilde büyüme başlamıştır. Müteakip otuz yıl içinde %49 ve ondan sonraki otuz yıl içinde %134 nüfus artışı gerçekleşti. 1523-1583 arasında Kayseri nüfusu, %249, 1500-1583 arasında ise 5261 yükselmiştir.

Gayrimüslim toplulukların büyüme oranı ise Müslümanlarınkine göre biraz daha hızlıydı. İlk olarak, 1500 ve 1523 tarihleri arasında Müslüman nüfus %3 azalmasına rağmen gayrimüslim nüfusu aynı dönemde %40 arttı. 1523-1550 tarihleri arasında ise Müslüman nüfusu 50 artarken, gayrimüslim nüfusu % 44 artmıştı. Ancak 1550 ve 1583 arasında Müslüman nüfus %124 arttığı zaman Hristiyanlar da % 175 büyüdü. 1500 tarihinde Kayseri şehrinin nüfusunun % 86'sını Müslümanlar oluştururken bu oran 1550' de % 81, 1583' te % 78 idi. Müslüman nüfusu 1500 ile 1583 arasında % 228 büyüme gerçekleştirdi. Fakat aynı dönemde gayrimüslimler % 457 arttı.

Hristiyanlar arasında ilk tahrirlere göre en büyük topluluk Ermeni cemaatıydı ve ayrıca nüfus artış oranları Rumlara nispetle oldukça yüksekti. 1500 ile 1523 tarihleri arasında Rumlar % 18, Ermeniler % 45 büyürken bu oranlar 1523-1550 arasında Rumlar için % 13, Ermeniler için % 50 ve 1550-1583 arasında Rumlarda % 155, Ermenilerde % 178 olarak gerçekleşmiştir. Toplamda 1500 ile 1583 tarihleri arasında Kayseri'de Rumlar % 240 ve Ermeniler % 506 arttı. Toplam Hristiyan nüfus içerisinde Ermeni nüfusun oranı istikrarlı bir biçimde artarak % 82'den % 84'e sonrasında % 88'e ve nihayetinde % 89'a yükselmişti.

Kayseri'de tek bir Rum topluluğu yaşamıştı. Ermeniler de önceleri tek bir cemaat iken artan nüfusları üzerine ilk olarak 3 cemaate ve nihayetinde 12 alt cemaat kategorisine kadar bölünmüşlerdir. Selçuklular hatta Türkmenler tarafından bey, şah, emir, Melik ve sultan gibi abartılı unvanların şahıs adı olarak kullanımı ve gayrimüslimler arasında Farsça-Türkçe kişi adlarının varlığı tipik bir durumdu. Bu türden isimlerin yaygınlığı konusunda başlıca üç farklı açıklama önerilmiştir. Buna göre ilk olarak Türk kökeni, ikinci olarak grupların Türkleşmesi ve kültürel etkileşimler nihai olarak ise Türkçe konuşan Grekler/Rumlar, Ermenilerin Hristiyan Türklerle karışarak sıradışı karma bir topluluk oluşturması görüşleri öne sürülmüştür²⁵.

Kayseri'deki kentsel büyüme özellikle şehir surlarının dışında hızlı bir genişleme gösterdi. Bunun sonucu olarak da mahalle başına nefer sayısı önemli ölçüde arttı fakat mevcut mahallelerdeki nüfus çok büyüdüğü için bölünerek birçok yeni mahalle ortaya çıktı.

1500 tarihinde Kayseri'de her mahallede yaklaşık 62 nefer vardı. Her otuz yıllık dönemde bu ortalama sırasıyla 55'e, 68 ve nihayetinde 115'e yükseldi. Müslüman mahallerin ortalama büyüklüğü (55 nefer, 49, 65 ve 113) ise her zaman şehir ortalamasından daha küçüktü. Ermeni mahalleleri birkaç parçaya bölündüğü zaman bile ortalama nüfus büyüklüğü olarak Müslüman mahallelerinin önemli ölçüde üzerindedi. (1550'de 83, 1583'te 136 nefer). 1583 tarihinde 9 karışık mahalle mevcuttu, bunlar ya Müslüman ya da Ermeni mahallerinden daha küçüktü. Bu mahallelerdeki ortalama nefer sayısı yaklaşık 95'ti.

²⁵ Kayseri Kalsedon Ermenileri için bkz. (Haikhrum), Vryonis, *Decline*, s. 65 f., esp. n. 323; A. D. Mordtmann, *Anatolien*, ed. F. Babinger (Hannover, 1925), s. 492.

Ermeni cemaatinin on altıncı yüzyılda Kayseri’de hızlı bir şekilde büyümesi bu yüzyılın en ilgi çekici gelişmelerinden biridir. Kayseriyan topluluğu 1550 ve 1583 tarihleri arasında % 66 büyümeden önce 1523 ve 1554 tarihleri arasında % 4 küçüldü. Bunun yanı sıra büyüme oranları Rumlardan daha azdı. Sisiyan ise aynı dönemde Rum topluluğuna oranla biraz daha yavaş büyüdü. Bu topluluk da 1523-1554 arasında % 2 ve 1550-1583 arasında ise %178 nüfus büyümesi gerçekleştirdi. Sarkiyan topluluğu da ilk tarih aralığında % 421, sonraki tarih aralığında ise % 1.781 artış gösterdi.

1500 tarihli tahrirlerde Sarkiyan veya Sisiyan Ermenileri tanımlanmaz. 1523 tarihine gelindiğinde kentte 146 nefer Sisiyan mevcutken, bu sayı Sarkiyan’da 47 neferdirdi. Sisiyanlar Çukurova bölgesine muhtemelen de Antep kadar uzak bir yerden gelmiş oldukları izlenimi vermektedir. Türkmenlerden çekindikleri ve hasatların kötü olması veya Kayseri’deki uygun durum onları Torosların kuzeyinden getirmiş olabilir. Fakat özellikle onların 1500-1523-1550 ve 1583 tarihleri arasındaki nüfus artış hızlarına neden olan koşulları bilememekteyiz. Sarkiyan topluluğu, on altıncı yüzyıldaki Safevilere yönelik yıkımla sonuçlanmış büyük mücadelelerin ardından doğudaki baskıdan dolayı muhtemelen bölgeye doğru hareket etmişlerdir. Tam olarak hangi şartlarda ve hangi koşullar altında geldikleri yer hakkında malumat elde edebilmek büyük bir gelişme olacaktır.

Karaman

Larende olarak da adlandırılan Karaman, Türkmen Karamanlı hanedanının yerleştiği başlıca merkezdi ve onlar Konya’yı ele geçirene kadar Karamanlılara başkent olarak hizmet etmiştir. Şehir, beyliğin ana kentsel merkezlerinden biri olmasına karşın hem büyüklük hem de önem açısından oldukça mütevazı idi. Osmanlılar, on beşinci yüzyılda genel olarak Avrupa/Balkanların fethine odaklandıkları, bunun yanı sıra Anadolu’da Türkmen hanedanlarının muhalefeti ve Memluklerle Türkmen beyliklerinin yakın münasebetleri nedeniyle II. Beyazid’in hükümdarlığına kadar Karaman topraklarını ele geçiremediler. Osmanlılar tarafından idaresi ele alındıktan sonra Karaman topraklarının önemi azalmıştır. Osmanlı idaresi altında Karaman bölgesine eyalet statüsü verildi, bölgenin idarecisi olarak tayin edilen beylerbeyinin ikamet merkezi olarak Konya seçildi, eyaletin adı Karaman

olmasına rağmen Karaman şehrine sancak beyi dahi tayin edilmedi. Dahası on altıncı yüzyılda Konya'dan Akdeniz'e Karaman üzerinden giden ticaret güzergahının rotası Osmanlı idaresi altında büyük oranda işlevsiz hale getirilerek Konya-Ereğli-Tarsus güzergahı öne çıkarılmıştır.

Karaman, on beşinci yüzyılda Kayseri'nin olduğu gibi istikrarsız bir sınır şehri görünümünde olmamasına rağmen birden çok kez Osmanlıların işgaline uğradı Nihayetinde şehir kalıcı olarak Osmanlı idaresine geçtikten sonra dahi, I. Selim'in 1517 tarihinde Memlukleri yenilgiye uğratana kadar Karaman şehri dış tesirlere ve saldırılara açık bir sınır şehri halindeydi. Muhtemelen, on beşinci yüzyıl savaşları birtakım ekonomik sıkıntıları, zorlukları beraberinde getirmiştir, şehir nüfusunun 1523'teki azlığı bu ekonomik darlık ve savaşlar ile izah edilebilir. Osmanlı yönetiminde siyasi, idari ve ticari tecrite mahkum edilen Karaman şehrinin büyümek için imkanları oldukça kısıtlanmıştı. Bunun yanı sıra Karaman refah ve kültür kaynaklarından mahrum değildi. Halihazırda şehirde 1476 tarihinde 49, 1522 tarihinde de 93 vakıf işler haldeydi²⁶. 1523 tarihindeki bir icmal defterine, 1 imaret, 4 cami, 25 meşid, 7 medrese, 1 dar ul-huffaz, 10 zaviye, 1 kalender hane, 1 haydari hane, 7 hamam, 246 dükkân ve 65 sandık kaydedilmişti. 1523 ve 1587 tarihleri arasında ise Osmanlı Barışı Karaman şehrinde tesirlerini göstermiştir.

(1)1523 tarihinde Karaman'ın nüfusu 693 nefer (493 hane)²⁷ idi, bunların 675 neferi (475 hane) Müslüman ve sadece 18 nefer (% 3'ten az) zimmi idi. Belki de az sayıda zimminin olması şehrin Türkmen geçmişinin bir yansımasıdır.

Karaman'ın 34 mahallesi vardı. Bunlardan en büyüğü Karşud (40 nefer) Diğerleri sırasıyla, Fenari (39), Ahi Osman (32), Kadi Dukkani (32) idi. En küçükleri ise, Eski Bazar-i Nan (6), Seyh Alaeddin (9), Ömer Hoca

²⁶ Konyalı, Karaman, s. 100-106; N. Beldiceanu ve I. Beldiceneanu-Steinherr, Recherches sur la Province de Qoraman au XV le siecle (Leiden, 1968).

²⁷ BOA, nr. 455, Konya, Kanuni dönemi Maliye ve evkaf defteri. Ayrıca, BOA, nr., 387, Karaman, Rum ve Erzurum vilayetlerinin Kanuni döneminde kayıt turulmuş tarihi tam olarak bilinmeyen Maliye ve evkaf (icmal) defterleri. Söz konusu bu defterlerden icmalin, Gökbilgin tarafından 929 (1523) ve Konyalı tarafından da 929 (1522) tarihi olarak kullanılmıştır. Anlaşılabilir olması için çalışmam da 1523 tarihini benimsedim. 455 numaralı deffter ise 1523'ten kısa bir süre önce tutulmuş olmalıdır. Çünkü içerik bakımından 387'nin özetidir.

(9) ve İbrikli (11) mahalleleridir. On sekiz mahallede 20'den daha az nefer vardı ve mahalle başına ortalama nefer sayısı sadece 20 idi. Zimmiler, mahalle-i Zimmiyan adında tek bir mahallede yaşıyorlardı. 3 belki de 4 küçük mahallenin adı pazar ve ticaret bölgeleriyle ilişkilidir. Bunlar, Şam Bazari (Suriye Çarşısı) 24 nefer, Eski Bazar-i Nan (Eski Ekmek Pazarı) 6, Bazar-i Galle-i Kohne (Eski Hububat Pazarı) 40, Celtik (pirinç, pirinç tarlası, bir pirinç değirmeni veya pirinç pazarı ima edilmektedir) 27 nefer nüfuslu mahallelerdi. Bu mahallelerin nüfusları bilhassa Müslümanlardan ibaretti. Bu veri Karamanlı Müslümanların en azından ortalama düzeyde ticarete ve ekonomik faaliyete dahil olduklarını ispat eder²⁸.

(2) 1523-1587 tarihleri arasında Karaman'ın nüfusu 3 kat artmıştır (% 195). Bu yükseliş 1523-1587 arası söz konusu olduğunda Merkezi Anadolu için oldukça tipiktir. Nüfusun %98'inden fazlası Müslüman olan Karaman'da nefer sayısı 2.048'e ulaşmıştır (sadece 32 nefer zimmi).²⁹

Ortaya çıkan bu nüfus artışı ışığında, mahalle yapısı dikkate değer bir istikrar sergilemiştir, sadece bir mahalle ismi kayboldu ve beş yeni mahalle ortaya çıkarak toplam mahalle sayısı 38'e yükselmiştir³⁰. Bazıları oldukça sıra dışı bir büyüme gösteren mahallelerin böylesi büyük nüfus artışını ve değişimleri bünyesinde sosyolojik ve coğrafi bakımdan nasıl erittiği dikkate değer bir konudur. Aşağıdaki tablo da 1523 ve 1587 tarihleri arasındaki beş mahallede gerçekleşen artış gösterilmektedir.

Mahallenin Adı	Nefer Sayısı 1523 Tarihli	Nefer Sayısı 1583 Tarihli	Artış yüzdesi
Abbas	19	117	600
Ahi Osman	32	115	360
Çeltik	27	106	400
Fenari	39	92	235

²⁸ Elbette, ticari veya esnaflık üzerine kurulmuş ve adlandırılmış bir mahalle zamanla bu işlevinden ayrılması mümkündür.

²⁹ KKA, nr. 104, daha fazla bilgi için bkz. Konyalı, Karaman, s. 103-121.

³⁰ Bu mahallelerden 13'ü günümüze ulaşmıştır. Karaman dikkat çekici bir şekilde istikrarlı ve muhafaza etmişti. (Konyalı, Karaman, s. 135).

Hoca Mahmud	27	92	340
-------------	----	----	-----

Abbas, Ahi Osman, Çeltik, Fenari ve Hoca Mahmud şehirdeki en büyük beş mahalleyi temsil etmektedir. Ayrıca bu mahallelerin hepsi 1523'teki en büyük mahalleden iki kat daha büyüktü. Üç mahallede 100'den, 5 mahallede de 80'den fazla nefer vardı. Sadece mahallerin 3'ünde 20'den, 13'ünde de 40'tan az nefer mevcuttu. Mahallelerin ortalama büyüklüğü mahalle başına 54 nefere yükselmiştir.

Pazar ve ticaret mekanları ile ilişkilendirilen mahallelerden Bazari (33 nefer), Eski Bazar-i Nan (15), Bazar-i Galle-i Kohne (30) ve Çeltik de (106) sadece Müslüman nüfus ağırlığı devam etmiştir.

Zimmiler tek bir mahallede yaşamaya devam ettiler. Bunların birçoğu da Asya, Musa, Hızır, Murad, Yusuf, Huda Viridi, Eymur, Bahtiyar, Hoca, Eymur Togan, Elvan, Ala Göz, Kara Göz ve Sunduk³¹ gibi Türkçe isimler kullanırdı. Zimmilerin hangi millete mensup olduklarını tespit etmek oldukça zordur fakat İvad ve İstefanos gibi isimler onların Rum kimliğine dair işaretlerdir.

(III) Karaman'ın nüfusu 1523 ile 1587 tarihleri arasında % 195 büyüdü ve şehrin neredeyse tamamı Müslümanlardan mürekkepti. Şehir nüfusunun küçük bir kısmına karşılık gelen zimmiler büyük oranda Türkleşmişti ve tek bir mahallede yoğunlaşmışlardı. Bu nedenle Karaman'da Müslüman nüfus oranı % 97'den % 98'e yükselmiştir.

Mahalle başına ortalama nefer sayısı 64 yıl için de 20'den 54'e yükseldi. Artan nüfus yeni mahaller kurularak değil eski mahallelerin büyütülmesi ile ve bu eski mahallelerin bünyesinde eritilmiştir.

Karaman şehrinin hızlı büyümesi, istikrar ve asayiş temin edildiği sürece on altıncı yüzyıl Anadolu'sunda kentsel büyümenin ve ekonomik gelişmenin kati surette sadece büyük kentlerle sınırlı kalmadığını gösterir.

Amasya

³¹ Karaman için bkz. İsmail Hakkı Konyalı'nın araştırmaları s. 122.

Amasya, I. Mehmed'in (1413-21) Timur tarafından sarsılan ve parçalanan Osmanlı Devleti'ni birleştirdiği merkezdi. II. Beyazid (1481-1512) tahta çıkmadan önce Amasya da idareci olarak görev yapmıştır ve 1555'te Kanuni Sultan Süleyman Habsburg elçisi Busbecq'i burada kabul etmiştir. Osmanlı sultanları, Amasya şehrine oldukça cömert davranarak kentin refahına büyük katkılar sunan çok sayıda cami, medres ve kütüphane kurmuştur. Amasya on altıncı yüzyılda önemli bir din, eğitim ve kültür merkeziydi. Ayrıca İstanbul-Tebriz arasındaki anayolda konumlanan şehir bu coğrafi pozisyonunda önemli faydalar elde etmiştir. Şehirde kaliteli pamuklu kumaş ve halılar üretilmekteydi. Aynı zamanda Anadolu'nun önemli zengin gümüş madenlerine yakındı. Amasya, bereketli bahçeleri, meyveleri (özellikle Elma) ve sebzeleriyle de dikkat çekmekteydi.

Amasya, on beşinci yüzyıl boyunca güvenli, istikrarlı ve müreffeh bir kent görünümündeydi. Karaman ve Kayseri'den bir yüzyıl önce Amasya, Osmanlı Barışına dahil olmuş ve bunun imkanlarından faydalanmaya başlamıştır. Bu uygun koşullar, en azından şehrin on altıncı yüzyıldaki son tahrir defterinin tutulduğu tarih olan 1576'ya kadar devam etti. 1576 ve 1642 tarihleri arasında dönemde Amasya şehri önceki dönemlerdeki talihinden ve refahından uzak kalmıştır. Neredeyse tüm zaman aralığı boyunca Orta Anadolu halkı, özellikle de Amasya savunmasız halde kalmış acımasız haydutlar ve silahlı eşkıyaların sürekli tacizlerine maruz kalmıştır. Şehir, celalilerin, suhtelerin, levendlerin neden olduğu büyük yıkıma uğramıştır³².

(I)1523 tarihinde Amasya nüfusu 1.990 neferdi (1.403 hane). Nüfusun %78'i (1.555/989) Müslüman iken kalanları Ermeni, Yahudi ve Rumlardan mürekkepti³³. Gayrimüslimlerin ise % 17'si (435 neferden 73'ü) Yahudi, geri kalanı da Hristiyandı. Bu makale de incelenen şehirler arasında sadece Amasya'da nüfusu 200 neferin üzerinde bir Yahudi cemaati mukimdi.

³² Amasya için bkz. B. Darkot ve A. Gabriel/M.H. Yinanç, "Amasya", İA; Fr. Taeschne, "Amasya", El; Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. 5, (İstanbul, 1330-2/1927-35); Gabriel, Monuments, C. II, s. 9-10.

³³ BOA, nr., 387. Karaman, Rum ve Erzurum'un tarihi tam olarak bilinmeyen maliye ve evkaf (icmal) defteri. Fakat üst kısımda 1523 olarak tanımladık bu defterin tarihini.

Amasya'da 60 mahalle vardı (zimmi köylerine yakın 5 mahalle dahil olmak üzere). On iki mahallede (5 köy dahil) zimmiler yaşamaktaydı ve görünüşe göre bu yerleşim yerlerinin hiçbirinde Müslüman-Zimmi karışık halde bulunmuyordu. Zimmilerin mukim olduğu 12 idari birimin 5'i şehrin eteklerine kurulmuş olan karye, 3'ü cemaat adı altında (bunların her biri 3 mahalle altında toplanmıştır) ve nihayetinde 1 tanesi de taife kategorisinde tanımlanmıştır. Şehrin mahalleleri nispeten küçüktü ve ortalama her mahalle başına 33 nefer düşmekteydi (Müslüman mahallesinde bu oran 32 nefer, zimmiler de ise 36 neferdi). Sadece iki mahallede 80'den fazla nefer varken, 14 mahallede 20'den, 39 mahallede de 40'ın altında nefer bulunurdu. Şehrin en büyük mahalleleri ise: Derya Mescid (94 nefer), Sufiler (91), Samlular (72), Yahuda (73) ve (ismi okunamayan mahalle, 73 nefer)'dir*. En küçük mahalleler ise, (ismi okunamayan mahalle, 7 nefer), taife-i? Zimmi (8), Alaca Mescid (9), Du'a (10), Mevlana Sufi (10) ve Hızır Beg mahalleleridir.

Amasya'da ticaret ve ekonomik faaliyet kolları ile ilişkili görülen 4 mahalle mevcuttu ve nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan ibaretti. Bunlar ise, Deve Hane (Deve Ahır, 34 nefer), Şamlular (Suriyeliler, 72 nefer), Asaga Bazar (Aşağı Çarşı, 24 nefer) ve Serraçlar (Eyerciler, 25 nefer) mahallesidir.

(II)1576 tarihinde Amasya'nın nüfusu % 67 artarak 3.326 nefere yükselmişti³⁴. Müslüman nüfusu % 64 (2.551'e) artarken, zimmi nüfus % 78 (775 nefere) artmıştır. Hristiyanlar % 97 (362 neferden 712'ye) artarken Yahudi nüfus % 14 azaldı (63 nefere). Şehrin toplam nüfusunun % 77'sini Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Şehrin mahalle sayısı ise 3 azalarak 57'den 54'e düştü. Mahalle başına ortalama nefer sayısı ise karışık mahallelerde 58'den 102'ye, Müslüman mahallelerinde 52'ye ve zimmi mahallelerinde 60'a yükselmiştir. İki mahallede 150, 7 mahallede 100 ve 11 mahallede 80'dan fazla nefer vardı. 24 mahallede ise bu sayı 40'tan ve 7 mahallede de 20'den az nefere düşmüştür. Amasya'nın en büyük mahalleleri de

* çevirenin notu: makalede okunamayan mahallenin "Savadiye mahallesi" olduğu düşünülmektedir. 1523 tarihli Amasya tahrir defterine göre nefer sayısı 73 olan tek mahalle Savadiye'dir; bkz. BOA, TD 387,

³⁴ KKA, nr., 26, Amasya 1576 (984).

şunlardır: Kamer Hatun imareti vakfına bağlı şehrin dışındaki Hristiyan ve Müslümanların karma yaşadığı bir köy (399 nefer- 101 müslüman, 238 Zimmi, 1523'te 24 zimmi vardı) ve bundan başka Dere Mescid 152 nefer (en fazla 94), bir Zimmi mahallesi 129 nefer (73'den fazla), Kubunuz? 109 (35'ten fazla), Mehmed Paşa 105 nefer (64'ten fazla) mahalleleridir. En küçük mahalleler ise, Şah Çelebi 7 nefer, Du'a (veya Eski Bezaristan) 13 nefer, Cemaati Nasara 16 nefer (zimmi), Hızır Bey 13 nefer (yeni bir mahalle) mahalleleridir.

Amasya da 1523 tarihinde mevcut olan Müslümanlara ait 38 mahalle 1576 tarihine kadar varlığını sürdürdü ve bunların üzerine 9 yeni Müslüman mahallesi daha ortaya çıkarak toplam mahalle sayısı 47'ye yükseldi. Zimmilere ait 10 mahalle ise varlığını yeni mahalle eklenmeden sürdürmüş ve böylelikle şehirdeki toplam mahalle sayısı 57'ye ulaşmıştır. Esasen bu mahallelerden 6'sı karışık bir nüfusa sahipti. Bunlar ise, Dede Kasım 28 nefer (26 Müslüman, 2 zimmi), Bayezid Paşa 59 (58 Müslüman, 1 zimmi), Mescid-i Ceri Basi Mahmud Bey 44 (42 Müslüman, 2 zimmi), Eski Kethuda, 34 (25 Müslüman, 9 zimmi), köy (?) 108 nefer (4 Müslüman, 104 zimmi) ve Kamer Hatun İmaret Köyü, 339 (101 Müslüman, 238 zimmi) nefere sahipti. Şehirdeki dört mahallenin üçünün nüfusu çok büyük oranda Müslümandı, oldukça az sayıda zimmi nüfus mevcuttu. Zimmi nüfusun azlığına karşın karma mahallerinin varlığı önemli görülmektedir. Banliyö/sub-urban köylerinde nüfusun büyük kısmı Zimmi idi ancak vakıf köyü her iki gruptan büyük sayıda nüfusu barındırmıştır. Ceri Başı Mahmud Beg yerleşim yeri hariç diğer bütün yerleşim birimleri önceki tahrirlerde kaydedilmiştir. fakat şehrin üç mahallesinde zimmi nüfusa rastlanmaz iken banliyö/sub-urban köylerinde de Müslüman nüfus kaydedilmemiştir. Bu durum karma, müşterek hayata dair birtakım küçük eğilimlerin ortaya çıktığına delildir.

Hristiyanlar arasında görülen Bali, Bagce, Kaplan, Sultan, Serkis, İskender, Murad Şah, Daradur gibi bazı isimler büyük olasılıkla Vartan adındaki bir Ermeni köyünde gözükmektedir. Nasara köyünde ise, Mihal, Murad, Kirakos, Karaca ve Yuri gibi isimlere rastlanmaktadır. Yahudi mahallesinde de Arslan, Sadika, Musa, Yunus, İsmail, Bahram, Agob ve David isimleri gözükmektedir.

Yukarıda adı geçen ekonomik faaliyet ya da ticaret ile ilişkili isimleri olan mahallelerden Müslüman nüfusun ağırlığı devam etmiştir. Bunlar

ise, Asaga Bazar 23 nefer, Deve Hane 67 nefer, Şamlu 76 nefer, Serracılar 36 nefer ve bu mahallelere ilave olan yeni mahalle Bezaristan (Kapalı Çarşı 13 nefer)'dir.

(III) On altıncı yüzyılın sonu ve on yedinci yüzyıl başlarında levendlerin, Celalilerin ve diğer eşkıya gruplarının Anadolu'da yol açtıkları hesaplanamaz derecede büyük zararlar iyi bilinmesine karşın bunların nüfus üzerindeki etkileri 1590'dan sonrasına ait neredeyse hiç tahrir kaydı olmaması nedeniyle sadece tahmin edilmektedir. Yine de Celali baskısı ve korkusuyla batı yönlü göçe dair mebzul miktarda doküman mevcuttur³⁵. Amasya ve civarı şekavetin en yaygın olduğu ve etkilerinin derinden hissedildiği bölgeler arasındadır.

Amasya ile Tokat geleneksel olarak yüz yıllarca ticaret ve zanaatta birbirlerine rakip olmuşlardır. On yedinci yüzyılda bu rekabeti kati surette kazanan Tokat, Doğu Anadolu'dan gelen emtianın esas antreposu haline gelmiştir. Amasya ise halen ticari değeri bu yüzyılda büyük oranda düşen Osmaniye ve Bolu üzerinden İstanbul'a doğru uzanan ana güzergahın ticari getirilerine bağlıydı.

Amasya'nın yarım asırdan fazla süren kesintisiz anarşi/kaosla mücadelesinin ilk yansıması nüfus üzerinde görülür. Amasya'nın 1642'deki nüfusu 1.736 nefer olarak kaydedilmiştir ki bu rakam 1576 tarihine göre Amasya nüfusunun neredeyse yarısı kadar az ve 1523 tarihinin de % 13'ü kadar altındadır³⁶. Osmanlı Devleti'nin kültür ve ekonomik merkezlerinden biri olan bu şehrin tenhalaşması, nüfusunun boşalması, söz konusu anarşi ortamının etkilerini gösteren oldukça ünik bir örnektir. Osmanlı merkezi İstanbul, Anadolu'daki felaketin daha fazla tekrarlandığını muhtemelen takip etmiştir. Amasya'nın boşalması, yavaş

³⁵ Bkz. M. Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), (Ankara 1963), s. 250-257.

³⁶ BOA, nr. 776, Amasya, Tapu, 1642 tarihi (1052). Bu defterin genel görünümü çok kötüdür. Bundan dolayı nüfusun sadece dörtte birini oluşturan sayfalar varlığını sürdürmüştür (459 nefer). Müslüman ve Zimmi nüfusunun oranını hesaplamakta mümkün gözükmemektedir. Fakat az da olsa elde edildiğimiz isimler üzerinden bakıldığında yüzde 80'i (365-90) Müslüman nüfustan oluştuğu belli olmaktadır. Yaklaşık olarak elde edilen 1.736 nefer rakamı iki şekilde türetilbilir. Bunların ilki, ulema ve asker sınıfı (yani vergiden muaf) 353 olarak kaydedilir ve reaya (vergiye bağlı) 1.383=1.736 elde edilir. Diğerinde ise, başka yerlerde Amasya şehrinin nüfusu için 5.767 nefer verilmiştir. Bu oran şehir içi hariç ilin genel nüfusedir. 4.031 nefer=1.746 olarak verilmiştir.

ilerleyen bir süreçte gerçekleşmiştir, anarşi ortamında öldürülen veya kenti terk edenlerin sayısı Amasya'ya civar yağmalanan köylerden şehre iltica edenlerin sayısını tedricen geçmiştir. Amasya'nın yerel ekonomisi büyük ölçüde meyve bahçelerine ve bağlara bağımlı olduğundan Anadolu'nun büyük bölümündeki buğday tarlalarının terkedildiği gibi geçici olarak terkedilememiştir bu nedenle şehir gitgide saldırılara ve baskınlara açık hale gelmiştir.

Bu verilen elde edildiği tahrir defteri oldukça yıpranmış ve zarar görmüş halde olduğundan deftere kaydedilmiş 1.736 neferin sadece yaklaşık dördte biri doğrudan incelenebilmektedir, bu verilerden hareketle dahi Amasya'daki hayat şartlarının şiddetli şekilde zorlaştığı açıktır. Söz konusu kayıtlar incelendiğinde Amasya kentinde sadece 17 mahalle görülmektedir. Bu mahallelerin sadece 1'inde 60'tan fazla nefer bulunurken, 12'sinde 30'dan, 5'inden de 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Mahallelerin nüfus ortalaması ise 27 neferdi. Dahası, Müslüman ve gayrimüslim nüfus daha fazla karma yaşamaya başlamıştır. 17 mahallenin 10'unda sadece Müslümanlar nüfusu varken, karışık mahallelerin sayısı da 7 olmuştur. Bu karışımın sonucunda listelenen 17 mahallenin toplam nüfusunun %60'ı karma mahallelerde (459 neferin 274'ü) mukimdir. Karma mahallelerin ortalaması böylelikle 39 nefer olurken, Müslüman mahallelerinde bu oran 19'du.

Bu karışım ve bir arada yaşama tecrübesi sürecinde Zimmiler, eski Müslüman mahalleleri içerisinde erimeye başlamıştır. X mahallede 32 nefer (30 Müslim, 2 Zimmi), Kocacık mahallesinde 18 nefer (12 Müslim, 6 zimmi), Gök Medrese 49 nefer (35 Müslim, 14 Zimmi), Yakutiyye (Yakub Paşa olarak da bilinir) 33 nefer (26 Müslim, 7 zimmi), Y 22 nefer (eski zimmi mahallesi, 4 Müslim, 18 zimmi), Beyazıd Paşa 70 (42 Müslim, 28 zimmi), Deve Hana mahallesinde 50 (31 Müslim, 19 zimmi) nefer vardı. Bu karma mahallelerin birkaçında bir arada yaşama sadece 'simgesel' olarak düşünülebilir ancak diğer mahallelerde entegrasyonun/bütünleşmenin azımsanmayacak seviyede olduğu açıktır.

Amasya kentinin çözülme, dağılma sürecini ayrıntılı bir kentsel harita üzerinde grafik haline getirmek, terk edilen ve meskun kalan bölgeleri değerlendirebilmek açısından bilhassa faydalı olacaktır. Nehir, şehir surları ve kale bu bakımdan özellikle önemlidir. Ayrıca, şehir banliyöleri

yaşanmaz hale gelip terk edildiyse buralardan kaçanların şehir surlarının arkasına alındıklarının tespiti de süreci değerlendirmek bakımından önemlidir³⁷.

(IV) Amasya şehrinde 1523-1576 tarihleri arasındaki nüfus artış oranı % 67 idi. Nüfus önemli oranda artmış olmasına rağmen bu miktar genel olarak bakıldığında Kayseri, Karaman, Erzurum ve Barkan tarafından incelenen şehirlerin çoğunun aynı dönemdeki nüfus artış oranının gerisindedir. Kentsel nüfus artışının genel ve özel nedenleri hakkındaki bilgiler arttıkça Amasya'nın büyümesinin neden geciktiğini anlamak da mümkün olacaktır. Amasya'nın diğer Anadolu şehirlerinin niçin gerisinde kaldığı sorusunun cevabı ise ticaret ve ekonomik faaliyetlerle doğrudan ilişkilidir, nitekim on beşinci yüzyılda çok daha istikrarlı ve güvenli bir durumda olan şehir nüfusu azalmamış veya olumsuz dahili şartlar tarafından baskılanmıştır.

Amasya'nın sıra dışı bir niteliği, genel nüfus artışına rağmen, on altıncı yüzyılda azalan bir Yahudi cemaatinin varlığıydı. Yahudi cemaatinin varlığı yok olmaya yüz tutmuş eski bir grup mu ya da başarısız yeni bir kolonizasyon denemesi mi olduğu konusu açıklığa kavuşmamıştır. Herhangi bir noktada bu küçük cemaatin ortadan kaybolması şaşırtıcı olmazdı, nitekim Barkan'ın çalışmalarına ve görüşlerine göre Orta ve Doğu Anadolu'da bu cemaate komşu olacak herhangi bir Yahudi grup mevcut değildi³⁸.

³⁷ Evliya Çelebi 1640 tarihinde Amasya'yı ziyaret etmiştir. O, şehri büyük ve gelişmeye açık olarak tanımlamıştır. Her bir alandan 5.000 yerleşim yerinin olduğunu, 1.060 dükkân, 160 el sanatı esnafı, zengin meyve bahçeleri ve üzüm bağları olduğunu yazıya aktarmıştır. (Seyahatnamesi, İstanbul, 1314/1896), C. 11, s. 186-189. Onun vermiş olduğu nüfus verilere deftere kıyasla çok üzerindedir ve kaydettiği dükkanlarda abartılı gözükmektedir. Yine de şehirle ilgili yapmış olduğu tasvirler o kadar doğru ki Amasya'yı ziyaret eden herkes bu raporların ilk elden olduğunu hissetmeleri gerekmektedir. Sayısal abartılar genel olarak gezginler arasında sıkça yapılan bir hatadır. Ancak, Evliya'nın Amasya'yı gelişen bir şehir olarak nitelendirmesi, defterlerdeki kanıtlar göz önüne alındığından rahatsızlık vermektedir. Ayrıca Evliya Çelebi, ayaklanmalar sırasında şehrin varlıklı insanları (ayan ve etraf) olan Kara Yazıcı ve Kara Said'in kaledeki mağaralarında nasıl değerli eşyaları oldukları hususuna da değinir. (C. 11, s. 184.)

³⁸ Barkan'ın araştırmalarında, s. 170, Ankara'da 28 Yahudi hanesi vardı. 1520-35 tarihinde de Tokat şehri bir diğer istisna yerdı.

On altıncı yüzyılda Amasya'da, Kayseri'de olduğu gibi Hristiyan nüfusu Müslümanlara oranla daha hızlı arttı. Gayrimüslim nüfus oranı % 78 artarken, Müslüman nüfusu % 64 büyüdü. Ancak, gayrimüslimlerin şehir nüfusu içindeki oranı sadece % 22'den, % 23'e yükselmmişti. Bu nedenle yarım asır ya da daha fazla süre bu büyüme artışı devam etmediği müddetçe bu büyümenin gerçek rakamlar bakımından herhangi bir anlam taşımaya beklenemezdi. Gayrimüslimler arasından Hristiyan nüfusu % 97 artarken, Yahudilerin oranı % 14 azaldı. Hristiyanların oranı, toplam şehir nüfusu içinde % 19'undan % 22'ye yükseldi ve yarım yüzyıl içinde toplam şehir nüfusu içinde önemli ağırlık kazandılar. Bunda veya başka örneklerde görüldüğü üzere, güçlü bir nüfus artışının her şeyden önce güçlü bir ekonomi ve toplumla ilgisi araştırmaya muhtaçtır.

Amasya'nın büyümesi, mevcut yerleşim alanları/birimlerinin sınırları dahilinde gerçekleşmişti. Şehirde önemli bir miktarda nüfus artışı yaşanırken, mahalle sayıları neredeyse aynı seviyede kalmıştır (60'dan 57'ye düşüş). Bazı diğer şehirlerde nüfus artışını karşılayabilmek için birçok yeni mahalle kurulmuştur. Açıkçası şehirlerin yeni mahalleler etrafında genişlemesi sosyo-politik düzen bakımından Amasya örneğinden yani eski mahallelerin muttasıl büyümesinden daha bozucu etkilere sahiptir. Amasya tipi büyüme modelinde eski çıkar grupları, kent elitleri nüfuzlarını muhafaza etmiştir. Yeni kurulan mahallelerde birçok bilinmeyen unsur olacağından, istikrarlı ve düzenli olma olasılıkları daha azdı. 1523 ve 1576 tarihleri arasında mahalle başına nefer sayısının ortalaması 33'ten 58'e yükselmmişti ve mahalle sayısı da büyümüştür. Diğer yerlerde olduğu gibi, gayrimüslim mahalleleri Müslüman mahallelerinde daha büyüktü. Ancak, Amasya'da diğerlerine oranla aradaki fark azdı (32 Müslüman/36 Zimmi,, Müslümanlar 52'ye, Zimmiler 60'a yükseldi). On altıncı yüzyılın ikinci yarısında Erzurum'da olduğu gibi büyük mahalleler karışık nüfusa sahipti (her mahallede 102 nefer). Amasya örneğinde mahalle genişliğinin bir canlılık göstergesi olup olmadığı konusu tartışmalıdır.

Eğer, 1642 tarihindeki nüfus gerçekten 1576'nın (% 48) sadece yarısı ise, o zaman şehrin yarısı yıkılmış ya da büyük olasılıkla harabeye dönmüş olabilirdi. Maalesef elimizde bu konu ile ilgili yeterli istatistiki veri bulunmamaktadır. Amasya'nın en büyük üç mahallesinden Bayazid

Paşa, şehrin en uç noktasındaki Kush veya Kunj köprüsünün güneyinde bulunmaktaydı. Kök Medresesi ise, şehrin en ucundaki nehir buyuncaydı. Şehrin nüfus yoğunluğu en yüksek bölgeleri nehir boyunca uzanırdı.

Amasya, kent nüfusunun bir parçası olarak defterlerde köylerin bulunduğu tek şehirdir. Şehirle olan bağlantıların yakınlık dışında herhangi bir temeli olup olmadığı merak edilen şeylerden biridir. Köylerin şehirle civariyet temeli dışındaki bağlantıları merak konusudur, nitekim diğer şehirlerin de eteklerinde köyler mevcut olmasına karşın bunlar şehir nüfusuna dahil edilmemişti. Üç köyün gelirleri Kamer Hatun Türbe ve İmareti'ne evkaf olarak tahakkuk edilmişti. Konumları kesin olmamasına rağmen, Yeşil Irmak'ın, Amasya'nın içine doğru giren ve çıkan dar geçitlerinden geçtiği yerlerde, çoğu kolayca sulanabilen birkaç izole nehir ovaları vardır. Bugün bunların birçoğu evler tarafından işgal edilmektedir. Fakat bir kısmı hala bostanlar ve meyve bahçeleri ile kaplıdır. Bununla birlikte, on altıncı yüzyılda bu üç köyün diğer tarım köylerinden farklı oldukları kesindir ama bu farklar tespit edilememiştir.

Amasya'daki esnaf ve ticaret ile ilişkili mahalleler, dönemin üç tahrir defterine göre büyük oranda Müslümanlarla meskûn olmakla birlikte önemli miktarda gayrimüslim cemaatinin varlığı da tespit edilmiştir.

1642 tarihli nüfus rakamları araştırmacılara cevaplardan, izahlardan daha çok cevapsız pek çok soru ve mesele bırakmıştır. 1642 tarihinin veya IV. Murad'ın saltanat dönemi öncesinin Amasya için dip nokta, en düşük seviye olup olmadığı yahut onun saltanat döneminde şehrin durumun iyileşip iyileşmediği araştırmaya muhtaçtır. İzaha ihtiyaç duyan bir başka mesele ise Amasya ve Merzifon'u idare eden Köprülü Mehmed ve onun halefi olan ailesinin diğer üyelerinin (Köprü – bugünkü Vezirköprü – yakınlarında yerleşik) bölgeye katkılarının ne olduğudur. Bu konuda Evliya Çelebi'nin ifadeleri belli derecede fikir vermektedir, buna göre Amasya'daki hane sayısı yaklaşık 5.000'e, dükkan sayısı ise 1,060'a ulaşmıştır.

Trabzon

Trabzon, Karadeniz'in güney kıyısındaki en önemli Osmanlı limanı ve İstanbul-Tebriz ticaret yolunun en önemli antrepoşuydu. Şehrin en görkemli ve müreffeh günleri on altıncı yüzyıla tesadüf etmez, bununla

birlikte Kuzey Anadolu boyunca uzanan İstanbul-Tebriz kara ticareti güzergahı bahsedilen yüzyıla kadar çoktan olgun ve işlek hale gelmişti.

Trabzon, 1463 tarihinde Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Bu çalışmada incelenen şehirler arasında Amasya hariç olmak üzere Osmanlı idaresine en erken giren şehir Trabzon'dur. Ancak incelemeye konu edilen diğer şehirler Trabzon'a göre neredeyse dört yüzyıl evvel Türkler tarafından fethedilmiştir. Nihayetinde, on altıncı yüzyılın başında Trabzon'da muhafaza edilen Rum Ortodoks nüfusu oranı muhtemelen Anadolu'nun diğer büyük şehirlerinin hepsinden daha fazlaydı. Belirtildiği üzere Trabzon'un nispeten geç, hızlı fethi, buradaki Hristiyan nüfusu Anadolu'daki diğer Hristiyan gruplar arasında benzersiz bir duruma getirmiştir. Anadolu'da mukim Hristiyanlar, genellikle nüfusun küçük bir kısmını teşkil ederken Trabzon örneğinde Balkanlara benzer şekilde Hristiyan nüfus sayısal üstünlüğe sahipti ve nüfus içindeki bu güçlü konumlarını da sürdürmüşlerdir³⁹.

I. Selim'in annesi Trabzon bölgesinden bir Hristiyan'dı ve Selim'in hayatının bir kısmı bu bölgede geçmiştir. Genç bir şehzade olarak eyaleti yönetmiş ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman Trabzon'da doğmuştur. Şehir, III. Murad'ın hükümdarlığına kadar bu devlet adamlarının ve onların haleflerinin patronajından/himayesinden büyük nispette istifade etmiştir. Bilhassa on altıncı yüzyılda Trabzon'un refah seviyesi yükselmiştir⁴⁰.

Trabzon, on altıncı yüzyılda Safavilere karşı seferlerde Osmanlı ordularının ana tedarik, ikmal ve iaşe limanı olarak hizmet vermiştir,

³⁹ Bu görüş hakkındaki gelişmeler için bkz. S. Vryonis, *Balkanlarda Osmanlı Fetihinin Koşulları ve Kültürel Önemi*, s. 9. 2. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Kongresi'nde sunulan bildiri, 7-13 Mayıs 1970 (Atina, 1970), repr. idem, *Bizans: İç Tarihi ve Müslüman Dünya ile İlişkileri* (Londra, 1971), böl. X.

⁴⁰ E. Janssens, *Trebizonde en Colchide* (Brussels, 1969), s. 170, ayrıca Trabzon için bkz. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (İstanbul, 1294); Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi* (Ankara, 1954). C. M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the 16th Century", *Journal of the American Oriental Society*, C. 86 (1966), s. 86-113., A. A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Some Preliminary Conclusions", *Neo-Hellenika*, C. 1 (1970), s. 30-54; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası*, trans. H. Andreasyan (İstanbul, 1969). M. T. Gökbilgin'in daha fazla yayını için bkz. "XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Doğu Karadeniz bölgesi", *Belleten*, C. 26 (1962), s. 293-338.

limanın bu fonksiyonu şüphesiz şehir ekonomisine önemli katkılar vermiştir; ancak, kesintisiz çatışma ve savaş ortamı düzenli olarak ipek yolu güzergahında Tebriz ve Hazar kıyılarından Trabzon limanına taşınan emtianın sevkiyatını sıklıkla kesintiye uğratmıştır. Esasında I. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'na İran ipeği ithalatını yasaklamıştır, bu yasak ancak Kanuni tarafından kaldırılmıştır. On altıncı yüzyılın sonu itibarıyla ipek ticaretinin daha fazla Halep güzergahına yönelmesi, Trabzon şehrinin halen Karadeniz'de belli nispette canlı yerel transit ticaretin devam etmesine rağmen birtakım ekonomik zorluklarla karşılaşmasına yol açmıştır, ayrıca daha sonra başlayan Kozak yağma baskınları bahsedilen yerel transit ticareti de kesintiye uğratmıştır. 1520-1583 arası dönemi kapsayan tahrir defterleri ışığında söz konusu periyotta Trabzon'un görece sakin, istikrarlı bir yapıdadır; en azından şehre uzak mesafelerdeki savaşlar ticareti engellese de bunların iâşe ve ikmal işlerinin burada görülmesi neredeyse ticaret kadar kazanç ve kar sağlamış olmalıdır.

I. 1523 tarihinde Trabzon limanının toplam nüfusunda Hristiyanların ezici üstünlüğü vardı. Liman bölgesinde 1.473 neferin (1.263 hane) %58'den fazlası (860 nefer/774 hane) Rum idi⁴¹. Nüfusunun sadece %15'i Müslüman iken (220 nefer/179 hane), geri kalan %85'i (1,253 nefer/1.084 hane) Hristiyan'dı. Hristiyan nüfusun da %69'u (880) Rum, %15'i (196) Frank (Efrenc) ve % 15'i Ermenilerden müteşekkildi. Bu çalışmada incelenen beş şehir arasında uluslararası bir liman niteliği olan ve Frank/Frenk kolonisine sahip tek şehir Trabzon'dur. Frenkler büyük ihtimalle, Trabzon'un önemli bir uluslararası ticaret merkezi ve antreposuna dönüşmeye başladığı on üç on dördüncü belki de daha evvel dönemlerden beri burada mukimdi.

Şehir, 9'u Müslüman ve 14'ü zimmi (10 Rum, 1 Ermeni, 3 Efrenciyan) olmak üzere toplam 23 mahalleye bölünmüştü; Hristiyan ve Müslümanlar bir yana Hristiyan cemaatlerinin dahi bir arada yaşadığı karma mahalleler söz konusu değildi. Şehrin en büyük mahallelerinde Hristiyan nüfus yerleşikti; Aya Sofya (başka bir adlandırmayla Ohunç?) 249 nefer Rum, Meydan 238 nefer Rum, Ermeniyan 197 nefer, Zograf 158 nefer Rum, Zaftund (Çölmekci?) 118 nefer ile Efrenciyan ve Ayo Obyan mahalleleri 108 Rum nüfusa sahipti. Şehrin büyük Müslüman

⁴¹ BOA, nr.,387

mahalleleri, fetihten sonra Müslümanlar tarafından ilk olarak kale içi iskan edildiğinden dolayı şehir kalesinin içinde sıralanmıştı; Cami-i Atik mahallesi 50 nefer ve Mescid-i Valide-i merhum Sultan Abdullah mahallesi 49 nefer nüfusa sahipti. Bunların haricindeki Müslüman mahalleleri de şehrin iç kalesinde yahut çevresinde yer alırdı. Bu mahalleler ise, Kissa Han, Hacı Baba ve Mevlana Suca'eddin'dir. Trabzon'un en küçük Rum mahalleleri 2, 3, 5 nefer nüfusa sahipti, Müslüman mahalleleri ise Hüseyin Ağa (2 nefer), Hacı Baba (9 nefer), Kissa Han (9 nefer) nüfusa sahipti. Şehirdeki, altı mahallenin nüfusu 100 neferden fazlaydı ve bu mahallelerin 4'ünde de 150'den fazla nefer vardı. Bundan başka 13 mahallede 30'dan, 10 mahallede de 20'den az nefer vardı.

Trabzon'da mahalle başına nefer ortalaması 64 idi. Hristiyan mahallelerinde bu ortalama 90 iken, Müslüman mahallelerinde sadece 24'tü. Ermeniyan cemaati, tek büyük bir mahallede toplanmıştı. Rumların % 88'i ise 4 büyük mahallede yaşamaktaydılar ve nefer sayıları 108 ile 249 arasındaydı. Efenclerin % 60'ı ise tek bir mahalle de kümelenmişlerdi ve 118 nefer sayısına sahiptiler. Tek Ermeni mahallesinde 197 nefer vardı. Efencliyen mahallesinin nüfus ortalaması 65 nefer, Rumların ortalaması ise 86 idi.

II. 1523-1554 tarihleri arasında Trabzon şehrinde nüfus % 11 gibi düşük bir oranda artarak 1.641 nefere yükseldi⁴². Şehrin sosyo-ekonomik düzeninin büyük değişimlerden etkilendiği açıktır. Müslüman topluluğunun nüfusu üç kattan fazla artarak (% 224) 713 nefere yükselirken, Hristiyan nüfus, % 26 daralarak 928 nefere düşmüştür. Şehirde, Müslüman nüfusunun oranı % 43'e yükselirken, Hristiyanların oranı ise % 86'dan % 57'ye düşmüştü. Hristiyanlar arasında en hızlı ve ciddi seviyede Rum nüfus oranı düşmüştür. Nüfusları neredeyse üçte bir oranda (% 32) gerileyerek 856 olan nefer sayısı 585'e düşmüştür. Toplam nüfusta Rumların oranı %58'den %36'ya inmiştir. Ermeni nüfusu da % 21 azalarak 156 nefere düşmüştür ve toplam nüfustaki oranları %13'ten % 10'un dahi altına inmiştir. Yine de toplam Hristiyan nüfus içindeki payları Rum nüfustaki büyük gerilemeden dolayı %17'ye ulaşarak genişlemiştir. Efencliyen nüfusu, %5'lik bir gerileme göstermiş 187 nefere düşmüştür. Toplam nüfustaki oranları ise %13'ten %11'e

⁴² BOA, nr. 288. 1554 (961) tarihli

gerilemiştir. Hristiyan nüfus içindeki ağırlıkları ise oldukça hafif bir düşüş gösterdiklerinden %15'ten %20'ye yükselmiştir.

Şehirde mahalle sayısı 45' yükselmişti. Bunlardan 26'sı Müslüman nüfusa münhasırdı ve 19 'unda zimmiler mukimdi (1 Ermeni ve 3 Efrenciyan mahallesi dahil). Ayrıca iki Tebbag Hane mahallesi (sırasıyla 33 ve 36 nefer) ve bir Mescid-i Bab-i Bazar der Kal'e-i zir (32 nefer) mahallelerinin nüfusunun tamamı Müslümanlardan ibaretti ve bu mahallelerin ticaret ve ekonomik hayatla irtibatları olduğu söylenebilir. Trabzon şehrinin sekiz mahallesinde 60'tan, 2 mahallesinde de 100'den fazla nefer vardı. Kentin 22 mahallesinde ise 30'dan, 9'unda da 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Mahalle başına ortalama nüfus 36 neferdi, ortalama nefer sayısında 1523'e göre %44'lük gerileme muhakkak sosyal bakımdan oldukça yıkıcı etkilere yol açmıştır.

Mahalle başına düşen ortalama nüfustaki düşüş tamamen Rum mahallelerindeki değişimle ilişkilidir. Rum mahallelerin ortalama nüfusunun 86 neferden 39 nefere düşmesi sayı itibarıyla nüfuslarının %32 oranında düşüşüne tesadüf etmiştir. Bu tür nüfus kayıplarını, değişikliklerini haritalandırmak bu konuların izahını kolaylaştıracaktır. Rum nüfusunun ciddi düşüşe uğradığı dönemde Rum mahallelerinin sayısının 15'e yükselişi bir başka izaha muhtaç gelişmedir. Bu gelişme Rumların dahili hizipleşmenin mi kurbanı olduğu yoksa Müslüman iskanının merkezi bölgelere doğru genişlemesiyle geniş eski mahallerin parçalanma sürecine mi girdiği soruları ortada durmaktadır. Fakat sosyal-ekonomik gelişmelerin sonuçları bütün Rum cemaatini derinden etkilemiştir.

Müslümanlar, daha küçük hayat birimlerinde yaşamaya devam etmiştir. Ermeniler de 156 neferlik tek bir mahallede yaşamaya başlamıştır. Efrenciyan'a ait üç mahallenin nüfus ortalaması ise 62 neferdi. Hristiyan mahallelerinin tamamının ortalaması 50 nefer iken Müslüman mahallerinin ortalaması sadece 28 idi. Ayrıca, Müslüman arasındaki nüfus artışıyla mahalleleri büyümeye başlarken, Hristiyanlara ait olan mahalleler de küçülme başlamıştı.

Ermeniyan mahallesinde, Mardiros, Ovanis, Melkun, Emir Beg, İskender, Andreyas, Semavun, Vasil ve Babacn gibi isimlere tesadüf edilmektedir. Frank mahallelerinde (Zaftund, Efrenciyan) ise, Manuel, Yorgi, Kostindin, Yani, Todoros, Kirakos, Lazar ve Kostintin gibi isimlerle

karşılaşılması, onların arasında güçlü bir Rumizing etkisinin olduğu veya Rumların bu mahallelere gelerek taşınmış olduğunu göstermektedir. Rum mahallelerinde görülen Yanos, Vasil, Alesanos, Aleksi, Grigor, Bali, Dimitri, Kirakos, Yuri, Danyel, Andon ve Mihal gibi isimlerin yanı sıra merkez Anadolu'da yaygın olarak kullanılan birkaç Türkçe isim de Rumlar arasında kullanılmaktadır.

III. Trabzon'un nüfusu 1583 tarihinde 2.122 neferd⁴³, bu rakam 1554'ün %29, 1523'ün nüfusunun ise %44 üzerindeydi. Müslümanların nüfusu 30 yılda %60 ve yarım yüzyılda da %419 artışla 1.141 nefere yükseldi. Böylelikle şehir nüfusun çoğunluğu (%54) Müslümanlara geçmiştir. 1554 tarihinde zimmi nüfusu 981 neferd. 1554'e göre %6, yüksek iken 1523 rakamlarının %22 oranında altındaydı. Zimmiler, toplam nüfusun % 46'sını temsil ediyorlardı (% 33 Rum, % 7 Efrenciyan, % 6 Ermeni). Hristiyan toplulukları arasında Rumlar %71'lik (699 nefere), Ermeniler % 13'lük (123) ve Franklar da % 16'lık (159) nüfus oranına sahipti.

Ermeni ve Frankların nüfusu otuz yıllık zaman diliminde düşmüştür. Ermeni nüfusu 1523 ve 1554 tarihleri arasında % 21 oranında gerilemiştir, 1583'de ise Ermeni nüfusu %21'lik bir gerileme daha görmüş ve nüfusları 1523'teki oranın üçte biri miktarında azalmıştır. Efrenciyan nüfusu, 1523 ile 1554 tarihleri arasında % 5 düştü ve 1583 tarihinde ise düşüş oranı %15 olarak gerçekleşmiştir. Efrenciyan nüfusu 1523'teki oranın %19 altına inmiştir. 1554 tarihinden önce hızlı bir düşüş yaşayan Rumlar, bu tarihten sonra biraz toparlanarak hafif yükselme göstermişlerdi. Rumların, 1554 ve 1583 tarihleri arasında nüfusları % 19 artmasına rağmen, nüfusları 1523 tarihindeki seviyenin % 19 altında kalmıştır. Rumlar, hala şehir nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydılar. Fakat, bu oran gittikçe büyüyen ve güçlenen Müslüman nüfusu karşısında sürekli erimekteydi.

Trabzon'da 1583 tarihinde 57 mahalle vardı. Bunlardan yirmi dokuzu Müslüman ve yirmi sekizi de Zimmi idi (1 Ermeni, 2 Frank). Bunlar arasında muhtemelen sadece Aya Sofya mahallesi karışıktır (36 Müslüman, 8 Zimmi). Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon

⁴³ KKA, nr. 29, Trabzon liva 1583 (991).

nüfusunun bir arada, karma mahallelerde yaşama tecrübesi mevcut değildi.

Mahalle başına ortalama nefer sayısı Müslümanlarda 37-39, Zimmelerde ise 35 idi. Rum mahallelerinde ortalama sadece 28 nefer olmasına karşın, Ermeni mahallelerinde bu ortalama 123, Efrenciyanda ise 80'dir. Zimmi mahallelerinin çapındaki çarpıcı düşüş, oldukça küçük mahallelerin (15 nefer altında) ortaya çıkışı ile doğrudan irtibatlıdır, Müslüman mahalleleri söz konusu olduğunda bu türden bir mekânsal hareketlilik çok daha dar ölçekte gerçekleşmiştir. Yirmi dört mahallede 30'dan, on iki mahallede de 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Dokuz mahallede ise 60'tan, 3 mahallede de 100'den fazla nefer kayıtlıdır.

IV. Trabzon şehrinde 1523-1583 tarihleri arasında nüfusun %44 büyümesi, önemli bir yükselişi ifade eder. Bu yükseliş aynı dönemler için diğer dört şehirle mukayese edildiğinde Trabzon'un nüfus artış oranı nispeten zayıf görünmektedir. Bunun yanı sıra şehrin büyüme oranı oldukça istikrarsızdır, önceki dönemde %11 yükselen nüfus sonraki dönemde %29 yükseliş göstermiştir.

Nispeten yavaş büyüme hızı, Trabzon'un sosyo-ekonomik düzeninin, yapısının bu dönemde oldukça hareketli olduğu, hızlı değişimler geçirdiği, bir millet tarafından elde edilen kazanımların, kazançların diğer milletler arasındaki kayıplarla büyük ölçüde boşa çıktığı gerçeğinin göz ardı edilmesine neden olmamalıdır. Şehirde, yüzyılın başında ezici oranda Hristiyan nüfus gözükürken (% 85, % 58'i Rum), zamanla çoğunluk Müslüman nüfusa geçmiştir(% 54) ve Rum nüfusun payı toplam nüfusta üçte bir oranına gerilemiştir. Müslüman nüfusu sıradışı bir şekilde 60 yıl içinde %419 büyürken, Hristiyanların nüfusu % 22 oranında gerilemiştir. Ermeni ve Efrenc nüfus istikrarlı ve sakin bir surette düşerken, Rumlar hızlı nüfus düşüşünü ciddi şekilde yaşamış, yüzyılın ikinci yarısında nüfus kayıplarını kısmen telafi etmelerine rağmen düşüşün ilk etkilerini şiddetli hissetmişlerdir. On altıncı yüzyılda ya pek çok Hristiyan kentten ayrıldı ya da çok sayıda Müslüman onların meskun olduğu yerlere yerleşti. Konu hakkındaki bu iki görüş uzun süredir tartışmalara mevzuu bahis olmaktadır.

Frank toplumunun Trabzon'da varlığını sürdürmesi dikkat çeken bir hususiyettir. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'i on altıncı yüzyılda bütün yabancılara kapattığı düşünülmektedir, bu politika altında İtalyan

göçmenlerin/koloncilerin nüfuslarını muhafaza etmesi yahut buraya aynı bölgeden göçmen arzının sürmesi beklenemezdi (bu şartlar altında nüfusları %19 düşmüştür). Dahası bölgede faal yabancı tüccar kolonileri, kapitülasyonlar sayesinde vergi muafiyetine sahip olduğundan tahrir defterlerinin hiçbirine kaydedilmemiştir. Frank isimleri kuvvetli Rum etkisine dair delil niteliğindedir. Efrenciyan adı altında toplanan kitlenin kimliği konusunda çeşitli görüşler söz konusudur; bunlardan biri onların eski Katolik – yahut Ortodoks- Ceneviz kolonilerinin bakiyesi olduğu ve tamamen Osmanlı tebaasına dönüştükleridir. Bir diğer görüş ise Efrenciyan mahallesinin sakinlerinin önceleri Frankların meskun olduğu bölgeye yerleşen Rumlardan ibaret olduğu yönündedir.

Trabzon'daki mahallelerin gelişme ve büyüme süreçleri oldukça ilgi çekici ve sıra dışıdır. 1523 tarihinde şehirde Hristiyanlar büyük mahallelerde yaşarken (ortalama 90 nefer), Müslümanlar daha küçük mahallelerde yaşamaktaydılar (ortalama 24 nefer). 1554 tarihinde mahalle başına nefer sayısı ortalama 36'ya düşerken, incelemeye konu diğer şehirlerdeki büyümeye genellikle mahallelerinin genişlemesi ve nüfus artışı da eşlik etmiştir. Mahalle başına gayrimüslimler nefer sayısı ortalama 50'ye düşerken ortalama Müslüman nefer sayısı 28'e yükselmiştir. 1583 tarihi itibarıyla mahalle başına nefer sayısı 37'ye gerilemiştir. Gayrimüslim mahallelerinin ortalaması sadece 35'e (Rumlar arasında 29) gerileyerek ortalama nefer sayısı 39 olan Müslüman mahallelerinden daha küçük hale gelmişlerdir. Nüfusun büyümesine karşın, mahalle başına düşen nüfus ortalamasının düşmesi beş şehir içinde sadece Trabzon'a mahsustu ve bu bakımdan şehir emsalsiz bir hususiyet göstermiştir. Mahallelerde Müslüman yerleşiminin gayrimüslimlerle mukayese edildiğinde boyut bakımından daha geniş olması da buraya mahsus gelişmelerdendi. Mahallerinin boyutundaki, hacmindeki gerilemenin genel sebebi çok sayıda oldukça ufak mahallelerin ortaya çıkışı ile açıklanmakla birlikte bu olgunun altında yatan bütün sebepleri anlamak ve izah etmek oldukça zordur. Müslüman mahallerinin hacminin ortalama bakımdan gayrimüslim mahallelerinin önüne geçmesi dikkat çekici bir sosyolojik vakadır, bu gelişmeyi izah için başvurulan açıklama modeli ise İslamiyet'in, Hristiyanlığa göre daha küçük hayat birimleri ve daha yaygın ibadet mekanları ihtiyacı ortaya çıkarmasıdır, bu gelişme Trabzon örneğinde 1554'ten sonra kendini göstermiştir.

Ticaret ve ekonomik faaliyet alanlarıyla irtibatlı isim taşıyan mahalleler Müslümanlara münhasırdı. Trabzon şehrinde karma mahalle mevcut değildi.

Şehirdeki kayda değer azınlık grupları arasında yer alan Lazlardan bahsedilmeden Trabzon üzerine yapılan çalışmalar tamamlanmış sayılmaz. Tahrirlerde Lazlar spesifik bir kategori altında ayrıca kaydedilmiştir, Trabzon tahrir defterlerinde sadece Müslüman, Rum ve Ermeni ayrımı söz konusudur. On altıncı yüzyılda Lazca konuşan nüfus muhtemelen Müslüman yahut Rum başlığı altında kaydedilmiştir. Onları Rum veya Müslümanlar arasından ayırt etmek ancak isimler üzerine yapılacak titiz bir araştırmayla mümkün görünmektedir ki bu türden bir çalışma zahmetli bir inceleme gerektirecektir.

Erzurum

Erzurum, Doğu Anadolu'nun önemli bir kültürel, ticari ve askeri merkeziydi ve bu niteliklere uzun dönemden beri haizdi. Şehrin muhtemelen en önemli özelliği, çok yoğun bir şekilde kullanılan işlek Tebriz-Erdebil ticaret yolundaki ve İran'ın ipek üretim merkezlerinin yer aldığı Hazar kıyılarından Trabzon, Sivas, Tokat ve nihayetinde İstanbul'a varan ana güzergahtaki stratejik konumudur. Bu çalışmaya konu edilen tüm şehirler arasında, şüphesiz on beşinci yüzyıldaki savaşlardan en fazla mustarip olan, zarara duçar olanı Erzurum'du. I. Selim tarafından Safavilerden ele geçirilen şehir, Kanuni devrinde restore edilmiş, idari ve sosyal düzen tesis edilmiştir. Şehir, Erzurum beylerbeyinin merkezine ve Safavilerle olan nihayetsiz çatışmaların, görkemli seferlerin ana üssüne, kalesine dönüştürülmüştür. Burası on altıncı yüzyıl boyunca mükemmel bir sınır karakolu örneği gösterir. Şehre yüklenen görevler, huzurlu bir hayat arayışıyla buraya yerleşenler nazarında Erzurum'u yaşamak için ideal bir yer olmaktan çıkarır

Şehir, Ferhat Paşa tarafından bizzat imparatorluğun emri ile 1529 tarihinde restore edilmişti. Kanuni, Safavilere karşı yürüttüğü büyük askeri seferlerde 1534, 1548 ve 1554 tarihinde Erzurum'u ana askeri üs bölgesi olarak kullanmıştır. Erzurum beylerbeyleri mütemadiyen Gürcülerler, Safavilerlerle, Kızılbaşlarla çatışma halindeydiler. Büyük

Osmanlı-Savafi savaşı, 1577-1590 aralığında devam etmiş ancak Amasya Barış Antlaşması geçici bir sükûnet devresi getirmiştir⁴⁴.

1- Sadece 1523 tarihli icmal defterinin analizi bile Erzurum şehrinin boş ve yıkılmış, tahrip edilmiş (hali ve harab) halde olduğunu gösterir. Bu nedenle 1523 itibarıyla şehirde bir adet tımar bile verilmemiştir. Şehrin 12 mahallesinin 3'ü şehir kapısı, 9'u zaviyelerin ismiyle kaydedilmiştir ancak bunların hiçbirinde nüfus mevcut değildir⁴⁵.

II- 1540 tarihinde Erzurum'da 27 mahalle vardı ve bunların en azından üçü şehir surlarının kapısında sıralanmıştı. 27 mahallenin toplam nüfusu ise hepsi Müslüman olan 21 haneden ibaretti. Meskun olanların sayısı 100 neferin biraz üzerindeydi⁴⁶. Neferlerin büyük kısmı muhtemelen sınıra, çatışma bölgesine aileleri olmaksızın gelen sipahizadelerdi.

Devasa surları olan kale-şehir esrarengiz ve korkutucu bir atmosfere sahip olmalıdır; camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, dükkanlar, zengin evleri, ön cepheleri kışın sert rüzgarlarından korunma için derin kesilmiş topraktan fakirlerin haneleri, hepsi ayakta fakat hâlî durumdaydı. Bir kısmı harap ve kullanılmaz halde ancak çoğu sağlam ama boştu. 27 mahalleden 8'i Hasan-i Basri ve Melik Saltik gibi ismi bir şeyhe dayanan zaviye adı taşıyordu, ancak hiçbirinde mukim nüfus yoktu. Görkemli Yakutiyye Medresesi mahallesinde de yerleşim sözü konusu değildi. Cam'-i Kebir Mahallesinde ise 3 hane vardı. Erzincan kapısı (Bab-ı Erzincan) mahallesinde de ikamet eden kimse yoktu. Kan ve Tebriz Kapısı (Bab-ı Kan, Bab-ı Tebriz) mahallelerini her birinde ise 5 hane vardı.

1540 tarihli tahrir defterini hazırlayan ve veri toplama sürecini yöneten Osmanlı memuru, Erzurum'un ıssızlığına, boşluğuna dair herhangi bir açıklama getirmemiştir. Bu konuda defterdeki yegane izah Sınır (serhad) şehri olan Erzurum'daki ahalinin Gürcü ve Kızılbaşlar tarafından dağıtıldığı (perakende), parçalandığıdır. Şehir ıssız ve harabe

⁴⁴ Erzurum için bkz. H. İnalçık, "Erzurum", El; B. Darkot, M. Yinanc ve H. Inalcik, 'Erzurum', İA, İ. H. Konyalı, Erzurum Tarihi (İstanbul, 1960); Şerif Beygu, Erzurum Tarihi (İstanbul, 1936).

⁴⁵ BOA, nr. 387.

⁴⁶ BOA, nr. 205, 1540 (947) tarihli.

durumdaydı (hâlî ve harab). Kanuni, kaleyi (kal'e) tamir ettirdikten sonra muhafızlar (hisar eri) ve gönüllüler kayıt altına alınmıştır. Şehirdeki askeri personel kale içine iskan edip evler inşa etmeye başladığında dağılan reayada burada bir araya gelmiş, toplanmıştır. Atik ve cedit (eski ve yeni) tahrir defterinde kaydedilen kanunname ahkâmına göre Osmanlı memurları (eminler) şehrin dışından (varoş-suburb) gelen ve kaleye yerleşen reayadan vergi (hukuk ve rüsum) toplamak zorundaydı⁴⁷. Osmanlılar Erzurum'u fetheymiş, müstahkem hale getirmiş ve restore etmiştir. Buna karşın 1540'ta dahi burada ikamete cesaret eden kimse yoktu. Açıkçası, Safavilere karşı Osmanlı üstünlüğü ve zaferlerine rağmen nihâî darbe vurulamadığından ahali Safavi tehdidinin tamamen ortadan kalktığına ikna olmamıştır.

III- 1591 tarihinde Erzurum'da % 34'ü Müslüman (186 nefer), % 66'sı zimmi (362 nefer) olmak üzere toplam 548 nefer kaydedilmiştir⁴⁸. Nüfus yaklaşık yirmi kat artmış olmasına karşın halen kayda değer seviyede değildi. Erzurum, Osmanlı ve Safavilerin çatışmalarının en şiddetli noktaya ulaştığı 1540-1591 arasında bir başka ifade ile yüzyılın yarısı boyunca ileri sınır karakolu işlevini sürdürmeye devam etmiştir. Uluslararası ticaret güzergahı, şehre yeni yerleşimcileri çekecek kadar cazip ve büyük bir faktör değildi, fakat sürekli ve düzenli buradan geçen Osmanlı ordularının, seferlerin ve Erzurum beylerbeyi idaresi altında burada yerleşik büyük garnizonun iâşe ve tedarik hizmetleri karlı fırsatlar sunmuştur.

1591 tarihinde, 1540'a nazaran çok daha az sayıda mahalle kaydedilmiştir. Ancak 1540 tarihli kayıtlar boş bir şehir görüntüsüyken 1591 tarihinde kaydedilen bütün mahalleler meşru nüfusa sahipti. Toplam 20 mahalleden 8'i Müslüman, 8'i zimmi ve 4'ü karışıktı. İlginç bir şekilde, şehrin en büyük dört mahallesi karışıktı, bunlar ise; Bab-i Kan 128 nefer (12 Müslüman, 116 zimmi), Kara Kilise (Kara Kilise) 96 nefer (6 Müslüman, 90 zimmi), Ali Beg 39 nefer (22 Müslüman, 17 zimmi) ve Katib Ni'met (?),36 nefer (30 Müslüman, 6 zimmi) idi. Bu tablo şehir

⁴⁷ Karşılaştırma için, 1540 (947) Erzurum kanunname, il sınırı dahilindeki reaya sınıfının çoğu dağıtılmış ve dağılmıştır. Sipahiler onlardan vergi topladıklarında, başka yerlerde kayıtlı olmamak zorundaydılar. (Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, C. 1, Kanunlar (İstanbul, 1943), s. 67, no. 29.

⁴⁸ KKA, nr. 41. Erzurum şehrine ait 1591 (1000) tahrir defteri.

nüfusunun % 55'inin (299 nefer) karışık mahallelerde yaşadığını gösterir. 1540'tan sonra şehre gelen yerleşimcilerin tamamı, bir süredir boş olarak ayakta kalmış bir şehir bulduklarından yeni karma yerleşim düzeni ortaya çıkmıştır, yerleşimcilerin çoğunluğu farklı dinlerden olanların ortak topluluk birimlerinde yaşamasına karşı itirazı olmamıştır.

Şehirde, mahallelerin ortalama nüfusu 27 nefer idi. Müslüman mahallelerinde bu oran 15 nefer, Hristiyan mahallelerinde 17 ve karışık halde bulunan mahallelerde 75 neferdir.

İki mahallede 70'ten, bir mahallede de 100'den fazla nefer vardı. 17 mahallede 40'tan, 12 mahallede de 20'den az nefer vardı. Ayrıca şehirde çok küçük mahallelere de rastlanmıştır. Sekiz mahallede 10'dan az nefer vardı ve bu mahallelerin 4'ü Müslüman ve 4'ü de zimmi idi. Müslüman mahallelerinde 3, 4, 6 ve 7 nefer, zimmi mahallelerinde ise 3, 6, 7 ve 8 nefer kayıtlıdır.

Ticaret veya ekonomik sektörlerle ilişkili 3 mahalle küçük olmasına karşın tamamen zimmilerden ibaretti.; Debbagan (Tanners) mahallesi 12 nefer, Boya hane (Boyahane) 8 nefer, Anbar (Tahıl Ambarı) mahallesi 7 neferdi.

Kayıtlı zimmi nüfusunun hangi milletten olduğu tanımlanmamasına rağmen muhtemelen hepsi veya büyük çoğunluğu Ermeni idi Türkçe isimlerin kullanılması Orta Anadolu'da olduğu kadar burada yaygın değildir. Bab-ı Kan mahallesinde, Ovanis, Babacan, Bunyad, Toros, Kaya Şah, Agob, Asuador ve Kirkor gibi isimlere rastlanmaktadır. Debbagan mahallesinde ise, Murad, Hacik, Kirkor, Karaman gibi isimler gözükmüşken, Agac (Ağaç) Minare mahallesinde, Kirakos, Kara Bid (Garabed?) isimleri kaydedilmiştir. Diğer mahallelerde de, Serkis, Bedros, Semavin, Hoca İskender, Ag Baba, Aleksanos ve Karaca gibi isimlere tesadüf edilir.

IV- Her ne kadar Erzurum'un nüfusu 1540 ve 1591 tarihleri arasında %2.000'in üzerinde büyümüş, kendinden sonra en hızlı büyüme artışı gösteren Kayseri şehriden bile on kat daha hızlı bir nüfus artışı göstermişse de 1540'ta tamamen boş olan şehrin büyüme oranı, hızı herhangi bir önem ifade etmemektedir. Önemli olan yahut değerlendirilmesi gerek asıl mesele, pek çok Osmanlı şehri daha önceki

yüzyılların hepsinin üzerinde bu dönemde en yüksek kent nüfusuna ulaşırken ve bu seviyeyi gelecek yüzyıllarda bir daha göremeyecekken Erzurum şehrinin, bu dönemde güvensiz ve yerleşime uygunsuz kalmaya devam etmesidir. Buranın nüfusu yarım yüzyılda sadece 500 nefer artmış iken Karaman gibi küçük yerlerde dahi biraz daha uzun bir periyotta nüfus 1,330 nefer yükseliş göstermiştir.

Elbette, Erzurum'a konuşlandırılan askeri garnizon tahrirlerde yer almaz. Erzurum beylerbeyinin büyük bir askeri kuvveti olduğu ve birliklerin çoğunluğunun şehirde konuşlandığı şüphesizdir, bu açıdan şehir düşünülüşü kadar boş ve ıssız değildir. Bununla beraber kentin askeri önemi ve değeri dışındaki diğer bütün özelliklerinin kıymeti düşmüş, şehrin ticaret ve kültürel statüsü gerilemiştir. Uluslararası ticaret Erzurum'dan tamamen kaçarak faaliyet merkezleri bulmuştur. Hatta, Sultanlar bile Erzurum'a önce barışı getirmeden refah ve restorasyonu sağlayamadılar ve IV. Murad (1639) dönemine kadar da şehirde huzur sağlanamamıştır.

Abaza Mehmed Paşa döneminde Erzurum'un küçük bir şehir midir? Bu sorunun yanıtı aynı onun kenti kolayca ele geçirebilmesinin ve hiçbir şekilde "ahali desteği (popular support)" olmaksızın kontrol altında tutabilmesinin de izahıdır. Öte yandan, Evliya Çelebi'nin Erzurum tasviri doğrusu, 1645 tarihinde müreffeh ve büyük bir şehir görünümündedir. Açıkçası 1591'deki şartlar dikkate alındığında şehrin kısa sürede böylesi bir büyüme ve refah artışı gösterdiğini beklemek makul görünmemektedir⁴⁹.

On altıncı yüzyılın sonunda nüfusunun çoğunluğu gayrimüslimlerden mürekkep olan yegane şehir Erzurum'dur. 1540 tarihinden sonra gelen göçmenlerin geldikleri yer konusunda herhangi bir veri mevcut değildir. 1591 tarihinde bile Erzurum'un mahallelerinin ikisi hariç kalanları çok küçüktür. Müslüman mahallelerdeki nefer sayısı sırasıyla 15 ve 17 idi ve

⁴⁹ O, Erzurum şehri büyük bir askeri garnizona, zengin ve gelişen bir ticaret merkezi olarak tanımlamaktadır. Şehrin nüfusunu doğrudan tahmin etmemesine rağmen, şehirde 70 Müslim mahallesi, 7 Kafir, 70 mihrap, 77 mescit ile manastır ve evlerden oluşan 70 hane ile 800 dükkânın bulunduğunu öne sürmekteydi. Erzincan Kapısının banliyösünde 13 Ermeni kilisesinden söz etmekte ve Erzurum'un İstanbul ve İzmir'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en yoğun üçüncü gümrük merkezi olduğunu belirtmektedir. (Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, C. 11, s. 202-216.

Hristiyan mahallelerine göre bir nebze küçüktüler. Karışık halde bulunan iki mahallenin ortalama nefer sayısı 75 idi. Erzurum'daki karışık mahallelerde, Amasya'daki gibi özel bir canlılığın hâkim olup olmadığı merak konusudur. Diğer şehirlerin aksine, Erzurum da ticaret ve ekonomik faaliyetle ilişkili mahalleler Hristiyan'dı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki on altıncı yüzyıldaki kentsel nüfus artışının genel özellikleri hakkından çok fazla şey söylenmiştir, sözde Braudelian/Braudelyen boyutta bunun önemi barizdir. Fakat kentlerin farklı politik koşullar ve şüphesiz değişik ekonomik ve coğrafi şartlar altında farklı oranlarda büyüdükleri de dikkate alınmalıdır. Bu gelişmeler, şehir ve bölgelere dair merkezi Osmanlı evrakı ve hukuki dokümanlar kullanıma girmedikçe bütün safhaları ve boyutlarıyla anlaşılacaktır. Osmanlı şehir çalışmaları kesinlikle emekleme çağındadır.

Bu çalışmada inceleme altına alınan şehirler, Anadolu şehirlerinin tipik bir örneği olmaktan ziyade farklı tipte kent modellerini temsil eder. Kayseri, imalat ve ticarete güçlü eski bir Türk Anadolu şehri, Erzurum, önemli bir ticaret yolunda olmanın yanı sıra askeri bir merkezdi, Trabzon, Anadolu'nun en büyük Karadeniz limanı ve İran'dan gelen İpek yolunun uzun süredir son durağıydı, Amasya, eski bir kültür merkezi ve Osmanlı şahzadelerinin gözde kentiydi. Karaman, küçük ama şöhret iddiasında bir şehirdi, temel olarak bir Türkmen bölgesi şehridir. Bu şehirlerin her birinde on altıncı yüzyıldaki nüfus gelişmesi birbirinden oldukça farklıdır. İnceleme için spesifik olarak bilhassa seçilen bu şehirlerin bahsedilen nitelikleri inceleme öncesinde de barizdi.

Şehirlerin çoğu on altıncı yüzyılda olağanüstü bir büyüme dönemi geçirdi. Bazı şehirler, özellikle Kayseri, Erzurum ve Trabzon önemli miktarda göç aldı. Ayrıca Trabzon göç verme konusunu da deneyimlemiş olabilir. Tapu defterleri, göçmenlerin kimlikleri ve geldikleri yer konusunda Kayseri örneği kısmen istisna olmak üzere suskundur. Kayseri örneğinde buraya gelen Ermenilerin bir kısmının kökenleri veriler ışığında tahmin edilebilmektedir. Arşiv kaynakları üzerine incelemeler, muhtemelen göçmenlerin nereden geldiklerini ve göç

nedenlerini anlama konusunda birtakım veriler ortaya koyacaktır. Muhakkak göçlerin nedenlerinden biri uzun süren Fars/İran savaşlarıdır.

Haritalar üzerinden mahallelerin büyümesini ve değişikliklerini krokilemek, işaretlemek, yerel problemler ve onların özelliklerini iç dinamiklerini anlamaya katkı sunacaktır, fakat dört yüzyıldır pek çoğunun adı gizlendi yahut belirsiz hale geldi.

Tablo 1 Kentsel Nüfus (Nefer x 3, Nefer x 3,5)

Şehir	1500	1523	1550	1585	1642
Kayseri	6.861- 8,005	7.092- 8.274	10.590- 12.355	24.753- 28.879	-
Karaman	-	2.079- 2.426	-	6.144- 7.168	-
Amasya	-	5.970- 6.965	-	9.978- 11.641	5.208- 6.076
Trabzon	-	4.419- 5.156	4.923- 5.744	6.366- 7.427	-
Erzurum	-	0	100	1.644- 1.918	-

Tablo 2 Kentsel Nefer Nüfusu

(1585) (1500) (1523) (1550)
(1642)

Şehir	Nefer %	Nefer %	Nefer %	Nefer %	Nefer %
Kayseri	2.287	2.364	3.530	8.251	-
	-	-	-	-	-
Müslim	1.961 86	1.907 81	2.870 81	6.435 78	-
					-

Zimmi	326 14	457 19	660 19	1.816 22	- -
Ermeni	266 82	386 84	580 88	1.612 89	- -
Rum	60 18	71 16	80 12	204 11	- -
Karaman	- -	693 -	- -	2.048 -	- -
Müslim	- -	675 97	- -	2.016 98	- -
Zimmi	- -	18 3	- -	32 2	- -
Amasya	- -	1.990 -	- -	3.326 -	1,736 -
Müslim	- -	1.555 78	- -	2.551 77	- -
Zimmi	- -	435 22	- -	775 23	- -
Hristiyan	- -	362 83	- -	712 92	- -
Yahudi	- -	73 17	- -	63 8	- -

Trabzon	-	1.473	1,641	2.122	-
	-	-	-	-	-
Müslim	-	220	713	1.141	-
	-	15	43	54	-
Zimmi	-	1,253	928	981	-
	-	85	57	46	-
Ermeni	-	197	156	123	-
	-	15.5	17	13	-
Rum	-	860	585	699	-
	-	69	63	71	-
Frank	-	196	187	159	-
	-	15.5	20	16	-
Erzurum	-	0	21hane	548	
	-	-	-	-	
Müslim	-	-	30	186	-
	-	-	-	34	-
Zimmi	-	-	-	362	-
	-	-	-	66	-

Tarihler yaklaşıktır

Kaçınılmaz bir şekilde rakamların doğruluğu konusunda birtakım sorular ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu kayıtları vergi toplamak için kullanırdı, bu nedenle güncel ve kesin surette tutulmaları üzerinde önemle durulurdu. Muhtemelen, az miktarda da olsa kentsel nüfusun küçük bir kısmı rüşvet yoluyla kayıttan kurtulmuştu ve büyük mahallelerdeki kayıt işlemi, yerel mahalle liderlerinin yardımıyla yapılmış gibi görünse de bir veya iki kişinin kazara gözden kaçması ihtimal dahilindedir. Muhtemelen, yakın ya da uzaklardan şehirlere gelip yerleşen bazı köylüler, gittikleri yerlerde kendilerini köylü olarak tanımlamaya devam ettiler, tıpkı günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi ekim ve hasat dönemlerinde köylerine geçici süre dönerek tarımsal

üretim devam etmişler ve köylülere tarh edilen vergileri ödemeyi sürdürmüşlerdir. Bu tür insanların resmi uygulamalarda nasıl değerlendirildiği tam olarak belli değildir. Bununla birlikte şehre yeni gelenlerin şehir nüfusu içinde kaydedilmesi, şehirden gelir elde eden memurların çıkarlarını doğrudan etkiliyordu. Bunun karşısında tımarlı sipahilerin çıkarları köylülerin köyde kayıt altında kalması yönündeydi. Tahrir kayıtları, vergi statüsü ve iskan konusundaki bütün soruları cevaplamak amaçlı kullanılabilir niteliktedir, bu kayıtlar kesin olarak kabul edilir ve bölge kadıları bunlara göre işlem yapmak zorundadır.

Tablo 3 Seçilen Dönemler İçin Nüfusun Değişim %leri

Şehir	1500-23	1523-50	1550-85	1523-1585
Kayseri	3	49	134	149
Müslim	-3	50	124	127
Zimmi	40	44	175	197
Ermeni	45	50	178	318
Rum	18	13	155	187
Karaman	-	-	-	195
Amasya	-	-	-	67
Müslüman	-	-	-	78
Zimmi	-	-	-	78
Hristiyan	-	-	-	97
Yahudi	-	-	-	-14
Trabzon	-	11	29	44
Müslim	-	224	60	419
Zimmi	-	-26	6	-22
Ermeni	-	-21	-21	-38
Rum	-	-32	19	-19
Frank	-	-5	-15	-19
Erzurum	-	-	-	2000

Tarihler Ortalama Olarak Verilmiştir.

Neferin haneye oranı değişkenlik göstermektedir. Ayrıca, oranları birbirine yakın olsa da şehirden şehre zaman içinde çeşitlilik göstermektedir (bkz. Tablo 5). 3 ve 3,5 rakamı, nefer sayılarından toplam nüfus elde etmek ve kesin rakamların kabaca yaklaşımını tespit için standart çarpanlar olarak önerilmiştir. Kayseri, Amasya, Trabzon ve hatta Karaman önemli kent merkezleriydi. (bkz. Tablo 1).

Tablo 4 Mahallelerin sayısı ve büyüklüğü (Yaşam Alanları)

	1500		1523		1550	
1585	1642					
Şehir	a	a	a	a	a	
	b	b	b	b	b	b
Kayseri	37 62	43 55	52 68	72 115	-	
	35m 56	38m 49	44m 65	150m 113	-	
	1e 266	3e 128	8e 83	13z 136	-	
	1r 60	1r 71	- -	- -	-	
	- -	- -	7e 80	9 95	-	
	- -	1 mixed	1r 83	mixed	-	
Karaman	- -	34 20	- -	38 54	- -	

	-	-	34m 20	-	-	37m 54	-	-
	-	-	1z 18	-	-	1z 32	-	-
Amasya	40		23 33	-	-	57 58	17 27 (varlığını Devam Ettirenler)	
	-	-	48m 32	-	-	44m 52	10m 19	
	-	-	12z 16	-	-	7z 60	7 39 (Karışık)	
	-	-	- -	-	-	-	- -	
Trabzon	-	-	23 64	45 36		57 37	- -	
	-	-	9m 24	26m 28		29m 39	- -	
	-	-	14z 90	19z 50		28z 35	- -	
	-	-	1e 197	1e 156		1e 123	- -	
	-	-	10r 86	15r 39		24r 29	- -	

	-	-	3f 65	3f 62	2f 80	karışık
Erzurum	-	-	-	27 0	20 27	
	-	-	-	-	8m 15	
	-	-	-	-	8z 17	
	-	-	-	-	4 75	karışık

a) mahalle sayısı, n) her mahalledeki nefer sayısı, e) Ermeni, f) Frank, m) Müslim, r) Rum, z) Zimmi

Mahallelerdeki ortalama nüfus artışı ile şehirlerin büyümesi doğru orantılıydı. Ancak, büyüme hızı asla şehrin nüfus artış hızına denk değildi, bu nedenle yeni mahalleler ortaya çıkmaya devam etmiştir. Karaman ve Amasya gibi bazı şehirler, önemli bir büyüme gerçekleştirirken, aynı zamanda istikrarlı bir şekilde mahalle sayılarını muhafaza etmiştir. On altıncı yüzyılda Amasya'da ortalama mahalle büyüklüğü 33'ten 55 nefere, Karaman da ise, 20'den 54 nefere yükselmişti. Kayseri'de mahalle sayısı 37'den 72'e yükselmişti. Ancak, bu dönemde Kayseri nüfusu yaklaşık 3,5 kat artış gösterirken, yeni kurulan mahalleler şehrin büyüme hızına neredeyse ayak uyduramadılar. Trabzon ise benzersiz, nevi şahsına münhasır bir durumda idi, burada nüfus artışından daha hızlı bir şekilde mahalle artışı gerçekleşmişti. Bundan dolayı mahalle başına düşen ortalama nefer sayısı 64'ten 37 nefere gerilemişti. Trabzon'da bile, nüfusu büyüyen/genişlen kesim Müslümanlardı, mahalle başına ortalama nefer sayıları 24'ten 28'e sonra da 39'a çıkmıştır. Müslüman mahallelerinin sayısı da paralel olarak yükselmiş önce 9'dan 26'ya ardından ise 29'a ulaşmıştır. Zimmilerin durumu da oldukça ilginçtir, genel nüfuslarındaki düşüşe hem mahallelerdeki ortalama nefer sayılarının azalması

(90'dan, 50'ye sonra da 35'e) hem de mahalle sayılarında artış (14'ten, 19'a sonra da 28'e) eşlik etmiştir. Bu olgu, büyük ölçüde Rum nüfus içindeki değişikliklerin sonucudur, Rum mahallesi sayısı 10'dan 15'e ardından 24'e yükselirken mahalle başına ortalama nefer sayısı 86'dan 39'a nihayetinde 29'a gerilemiştir. (Bkz. Tablo 4).

Tablo 5 Mahalle Başına Nefer Sayısı

Şehir	1500	1523	1585
Kayseri	1.24	1.31	1.37
Müslim	1.25	1.39	1.42
Zimmi	1.17	1.07	1.23
Karaman	-	1.41	1.43
Müslim	-	1.42	1.44
Zimmi	-	1.00	1.28
Amasya	-	1.42	1.55
Müslim	-	1.57	1.55
Zimmi	-	1.05	1.51
Trabzon	-	1.17	-
Müslim	-	1.23	-
Zimmi	-	1.16	-

Ortadoğu şehirlerinde Müslüman mahallelerinin Hristiyanlarınkine nispetle daha küçük olduğuna dair genel bir eğilimden bahsedilir. Günde beş kez ibadet etmesi gereken Müslümanlar, iş ve hayat alanlarını mahallenin merkezinde yer alan cami etrafında kurgulamak ve onun yakın çevresinde sınırlandırmak zorundaydı. Diğer tarafta Hristiyanlar Müslümanlar kadar sık kiliseyi ziyaret etmeye mecbur değildi (Anadolu'da günde iki kez kiliseye giden Hristiyanlarla tanıştım), bundan başka Hristiyanlar düzenli maaş alan rahibi desteklerken Müslümanlar devamlı surette imamlarıyla ilgilenmek zorundaydı. Bahsedilen bu yaklaşım mevzuubahis beş şehirden elde

edilen veriler göz önüne alındığında büyük ölçüde geçerli görülmemektedir. Trabzon örneğinde, zimmi mahallelerin ortalama nüfusu, 1523 itibarıyla Müslüman mahallelerinden daha fazlaydı, on altıncı yüzyılın sonu itibarıyla ise ancak çok küçük bir miktar gerideydi. 1523'te zimmi mahallelerdeki ortalama nefer sayısı 90 iken Müslümanlarda bu sayı 24'tür; 1583'te ise Müslüman ortalaması 39, zimmi ortalaması ise 35'tir. Erzurum'da nüfus çok az almasına karşın zimmi mahallelerinin ortalaması Müslüman mahallelerinininkinden az miktarda fazladır. Zimmi ortalaması 17 iken Müslümanlarda 15'tir. Karaman'da ise Müslüman mahalleleri 32 zimmi nüfus ortalamasına karşılık 54 nefer ortalaması ile daha genişti. Karaman'da esasen zimmi nüfus o kadar küçüktü ki bir mahallenin tamamını dair iskan edecek seviyede değildi. Amasya örneğinde de Müslüman mahalleleri daha düşük nüfus ortalamasına sahiptir. 32'ye 36 olan ortalama nefer sayısı daha sonra 52'ye 60 oranına gelmiştir. Kayseri şehrindeki zimmi mahallerinin nüfus ortalaması istikrarlı ve devamlı surette Müslümanlarınkinin önünde seyretmiştir. 114'e 49 olan bu oran daha sonra 136 nefer'e 113 olarak devam etmiştir. Yüzyılın başındaki genel olgu, zimmi mahallelerinin nefer ortalamasının ve bu mahallelerin genişliğinin Müslümanlarınkine nazaran fazla olmasıdır, fakat yüzyılın akışı içinde Müslüman mahalleler ya zimmi mahallelerine göre genişlemiş ya da en azından nüfusları çok daha hızlı artmıştır.

Şehirlerdeki ortalama mahalle büyüklükleri büyük ölçüde değişkendi. Erzurum'da mahalleler oldukça küçüktü. Karaman'da ise yüzyılın başında oldukça küçük olmalarına rağmen sonuna doğru önemli yükseliş sergilemişlerdir (54 nefer). Amasya için de benzer durum geçerliydi, yüzyılın başında oldukça küçük olan mahalleler, yüzyılın sonuna doğru genişlemiştir. Trabzon'da ise tam tersi bir durum göze çarpmaktadır. Şehirde yüzyılın başında büyük olan mahalleler sonuna doğru oldukça küçülmüştür. Kayseri'de yüzyılın başında oldukça geniş olan mahalleler yüzyılın sonunda daha da genişlemiştir (115 nefer). Mahallelerin büyüklüğü birçok değişkene maruz kalır ve bu büyüklüğü etkileyen faktörler her durumda doğrudan şehir nüfusu ile alakalı değildir.

Mahallelerin, ortalama büyüklükleri önemsiz olmamakla birlikte ancak on altıncı yüzyıl için bu konunun takip ve tespiti zordur. Mahalle,

insanların birbirine büyük bir bağlılık ile bağlandıkları ve çevresinde bir toplum olarak örgütlendikleri (ne ölçüde organize olurlarsa olsunlar), temel toplumsal yaşam birimi idi. 70 ile 100 kişilik bir toplumda yaşamak, 300-400 veya 700-800 kişiden oluşan birimlerden yaşamaktan oldukça farklıdır. Sivil ve sosyal düzen ile kamu gücüne bağlılık en azından bir dereceye kadar mahallelerin büyüklüğü ile ilgili olmalıdır.

On altıncı yüzyılda pek çok mahallenin büyük oranda büyümesi mühim sosyo-psikolojik sonuçlara yol açmıştır. Bu dönemdeki mahallelerin çoğunluğu, açıkçası istikrarlı birimler değildi, hızlı büyüyen mahalleler, hızlı değişimlere uğramıştır, göç, göçmen ve muhacirler mahallelerdeki hızlı değişimin ve istikrarsızlığın öne çıkan nedenleri arasındaydı. Nihayetinde, göç konusu istikrarsızlık eğilimlerini kuvvetlendirmiş, sosyal bakımdan faydalı yahut faydasız olması bir kenara birtakım etkileri söz konusu olmuştur. Temel sosyo-ekonomik hayat alanları sabitlenmezdi yahut özellikle stabil olmazdı. İddialarına tam anlamıyla katılmamakla birlikte, Mustafa Akdağ'ın on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Anadolu nüfusunun artmasıyla adab-ı umumiyyeye mugayeretin de çoğaldığına dair arşiv kayıtları temelli görüşlerini de belirtmek isterim⁵⁰.

Sonuçlarının değerlendirilmesi zor olan önemli konulardan bir diğeri, belki de büyümenin doğrudan bir sonucu olarak, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında bir takım karışık/karma diye adlandırılan Müslüman ve Zimmilerin ortak yaşadıkları mahallelerin ortaya çıkmasıdır. Erzurum'da nüfusun yarısından fazlası bu şekildeki karışık 4 büyük mahalle de yaşamaktaydı (ortalama 75 nefer). Amasya da 6 karışık mahallede ortalama 102 nefer varken, bu durum Kayseri de 9 karışık mahalle ve 95 nefer olarak karşımıza çıkmaktadır. Trabzon da ise bu şekilde sadece bir mahalle vardı. Zaten bu "birbirine karışma" hali çoğunda bir simge niteliğindedeydi, elbette bazı örneklerde de değildi. Herhangi biri mahallelerin bir sadakat/bağlılık merkezleri olduğu konusunu merkeze aldığı sürece, karışık mahallelerde gerçekleşen Müslüman ve Zimmi ortak yaşamı birbirleri arasında iletişimin büyümesine yol açmıştır. On altıncı yüzyılda gerçekleşen bu eğilimin on yedinci yüzyılda da devam edip etmediği sorusu ortada durmaktadır.

⁵⁰ Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), s. 68-71.

Karaman şehri hariç diğer bütün illerde önemli sayıda zimmi nüfusu vardı. Zimmiler, Erzurum'un az olan nüfusunun üçte ikisini teşkil ederdi. Trabzon şehrinin ise, on altıncı yüzyılın başında nüfusunun % 85'i zimmilerden ibaretti. Ancak bu oran yüzyılın sonuna doğru % 46'ya düşmüştü. Zimmilerin Kayseri nüfusu içindeki oranları %14'ten %22'ye, Amasya'da ise %22'den, %23'e yükselmişti. On altıncı yüzyıl içinde Trabzon şehri istisna olmak üzere diğer kentlerde genellikle zimmi toplumu geniş Müslüman gruba oranla daha sağlam ve kuvvetli bir büyüme evresi geçirmişti. Onların başardığı bu yükselişin hangi şartlarda gerçekleştiğine ve bununla beraber Trabzon şehrinde zimmilerin nüfuslarının büyük düşüşünü dair açıklayıcı kanıtlar mevcut değildir. Bütün bunlara karşın hiçbir durum ve ahvalde zimmi toplumunun cemaat olarak tamamen ortadan kalkması, kayıtlardan yok olması söz konusu değildir.

Zimmi şahıs adlarında sıklıkla görülen Türkçe adlar, kesin olmamakla birlikte muhtemelen Türkleştirmenin (turcification) kanıtı olarak görülebilir. Hatta bu durum merkezi Anadolu'da Doğu Anadolu'ya göre daha ileri seviyededir. Örneğin, Karaman ve Kayseri'deki zimmi toplulukları Türkçe adları sıkça kullandıkları gözükmektedir. Ayrıca Amasya'da da belirli bir düzeyde Türkçe adlar kullanılmaya devam edilmiştir. Trabzon ve Erzurum şehirlerinde ise tam tersi bir durum hakimdi. Bu şehirlerde Rumca ve Ermenice isimler yaygındı Türkçe isimlere nadiren rastlanırdı. Müslümanlar arasında kati surette Yunanca/Ermenice adlar kullanılmazdı. Müslüman olan bir zimmi eski ismini terk ederek Müslüman adı alırdı.

Zimmi nüfus, Amasya'daki Yahudi cemaati hariç Ermeni ve Rumlardan müteşekkildi. Erzurum'da yaşayan Hristiyan cemaatinin tamamı ise muhtemelen Ermenilerden oluşuyordu. Kayseri'de yüzyılın başında Hristiyan nüfusun %82'sini oluşturan Ermeniler, yüzyılın sonuna doğru %89 seviyesine gelmişlerdi. Amasya'da ise zimmi toplumunun çoğunluğu kesin rakamlar ortaya konamamasına karşın çok büyük ihtimalle Ermenilerden müteşekkildi. Karaman'dakiler ise muhtemelen Rum cemaati idi. Trabzon şehrindeki Hristiyanların ise %71'ini Rumlar, geri kalanın yarısı Ermeni yarısı da Efençten ibaretti. Kayseri, Erzurum hatta Amasya'daki Ermeni cemaatleri on altıncı yüzyılda çok hızlı bir büyüme gerçekleştirirken, Trabzon şehrinde küçülmüştür. Trabzon'daki

Rum cemaati neredeyse korkunç felaket boyutunda azalırken Kayseri'deki küçük Rum cemaati, büyük bir büyüme ve gelişme göstermiş, bu konuda Ermenilerin hemen gerisinde kalmıştır.

Kayseri'nin hızlı ve dengesiz gelişimi on altıncı yüzyılın en büyük cevapsız sorularından biridir. Kayseri'nin nüfusu 1523 gibi geç bir tarihte temel olarak diğer dört şehrin nüfusu ile aynı çizgidedir. Kesinlikle, güneyden ve doğudan gelen göç hareketleri nüfusun büyümesine yardımcı olmuştur. Kayseri şehri neden bu insanları/göçmenleri diğer şehirlere oranla daha fazla kendisine çekmişti? Onlar, Kayseri'ye geldiklerinde ne tür işler buldular? Nasıl ayakta kaldılar, beslenmelerini sürdürdüler? Nüfusun bir anda patlaması/büyümesi zenginlik mi yoksa fakirlik mi getirdi? Kayseri elde etmiş olduğu bu nüfus yoğunluğu ile ekonomik bir üstünlük kazanmış mıydı? Bu sorular yanıt beklemeyi sürdürmektedir.

Kayseri, Karaman ve Erzurum şehirleri, Braudel'in beklentilerini çokça aşan oranlarda genişleme göstermiştir. Amasya ve Trabzon, nispeten bu şehirlerin gerisinde görünmesine karşın bu iki şehrin rakamları sırasıyla elli ve altmış yıllık dönemleri kapsamaktadır. Bir yüzyıllık süre dikkate alındığında muhtemelen nüfusları ikiye katlanmıştır. Bütün şehirlerdeki Müslüman toplumunun ezici bir çoğunluğu Türklerden mürekkepti. Kayseri'deki Kürt ve Gürcü mahalleri ile Karaman ve Amasya'daki Şamlu mahalleleri isimlerinin daha önceki "kolonileri" ifade etmesi pek olasıdır. Elbette, Türklerin çoğunluğu Müslüman Arapların isimlerini taşıdığından dolayı onları diğer Müslümanlardan ayırmak zordu. Karaman'ın %97'si, Kayseri ve Amasya'nın da %80'i Müslümanlardan ibaretti. Müslüman nüfus, Trabzon'da 60 yıl içinde %15'ten %54'e çıkmıştır. Sadece Erzurum'un yeni yerleşimcileri söz konusu olduğunda Müslümanlar azınlık görünümündeydi (%34). Nitekim bu gelişmenin geçici, kısa süreli bir durum olması kuvvetle muhtemeldir. Şah İsmail ile yapılan savaşlar neticesinde şehrin terk edilmesinden öncesine ait Erzurum ile ilgili hiçbir bilgi elimizde mevcut değildir. Ayrıca Celali ve Abaza Mehmed Paşa isyanlarından sonra kentin durumu hakkında veriler mevcut değildir.

Genel olarak bakıldığında, Müslümanların nüfusu gayrimüslimlere göre iki kat hızlı yükselmiştir.

Beş şehrin 1523 tarihindeki nüfusu 6.520 neferdi (19.560-22.820 kişi). 1585 itibarıyla nüfus %150 artışla 16.295 nefere yükselmiştir (48.885-57.032 nefer). Müslüman nüfus 4.357 neferden % 183 artışla 12.329 nefere ulaşmıştır. Zimmi nüfus ise %83 yükselişle 2.163 neferden 3.966 nefere ulaşmıştır. Müslümanlar, 1523 tarihinde nüfusun % 67'sini, 1585 tarihinde ise % 76'sını oluşturmuştur.

UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN